

Filozofija stvaralaštva Marijana Tkalčića: pokušaj rekonstrukcije jednoga nedovršenoga projekta

JAN DEFRANČESKI

*Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu, Hrvatska /
Faculty of Humanities and Social Sciences, University of Zagreb, Croatia
jdefranceski@gmail.com*

UDK 1(091)(497.5)"19"

1 Tkalčić, M.

1:37

Izvorni znanstveni članak /

Original scientific paper

Primljeno / Received: 19. 3. 2026.

Prihvaćeno / Accepted: 9. 4. 2026.

[https://doi.org/10.52685/pihfb.52.1\(103\).11](https://doi.org/10.52685/pihfb.52.1(103).11)

Sažetak

Polazeći od metodološke pretpostavke da filozofija stvaralaštva Marijana Tkalčića predstavlja nedovršeni, ali u svojoj biti koherentni filozofski projekt, ovaj rad nastoji rekonstruirati temeljne kategorije i intencije njegovoga mišljenja. U tom se kontekstu razmatraju biografske i intelektualne okolnosti Tkalčićeva djelovanja, kao i njegovo filozofsko stajalište dijalektičkoga realizma, koje predstavlja ontološko i spoznajno-teorijsko polazište njegovoga projekta. Na temelju analize ključnih tekstova, osobito rasprava »Generacije i zbivanje (Nacrt filozofije stvaralaštva)« i »Filozofija i zbilja (Slučaj Leibniz)«, pokazuje se da Tkalčić razumije zbilju kao povijesno-stvaralački proces u kojemu se čovjek i generacije, shvaćeni kao povijesno-stvaralački subjekti, u bitnom smislu pokazuju i kao aktivni nositelji mogućnosti dijalektičkoga zbivanja. Filozofija stvaralaštva pritom se ne pojavljuje kao teorija umjetničke produkcije, nego kao ontologija povijesnoga zbivanja koja obuhvaća estetičke, etičke i pedagoške dimenzije ljudskoga djelovanja. Iako taj projekt nije dovršen, njegova unutarnja koherentnost omogućuje rekonstrukciju temeljnih pojmova i odnosa koji ga konstituiraju. Rad stoga nastoji doprinijeti sustavnijem razumijevanju Tkalčićeva mjesta u novijoj hrvatskoj filozofiji i pedagogiji te ukazati na filozofsku relevantnost njegovoga nedovršenoga, ali misaono itekako poticajnoga projekta.

Ključne riječi: Marijan Tkalčić, hrvatska filozofska baština, filozofija stvaralaštva, filozofija povijesti, filozofija odgoja, dijalektički realizam, estetika, etika

»Filozofijske istine nisu vječne, nego suvremene, nisu stvarne, nego stvaralačke, obuhvaćaju čitavu stvarnost, ali je i prihvaćaju, silnice su i smjernice iskonske zbilje. Filozofija ne nameće gotova rješenja, nego zamišlja prospekte stvaralačkoga zbivanja.«

– Marijan Tkalčić, 1944.

Uvodne napomene

Premda se kontinuitet povijesti zapadno-europskoga mišljenja danas gotovo posve uobičajeno razumije kroz velike filozofske projekte koji su u bitnom smislu obilježili pojedina razdoblja njezina razvoja, valja isto tako kazati da se filozofija u svojoj biti, sagledana u njezinoj povijesno-historijskoj sveukupnosti, ne iscrpljuje isključivo u dovršenim i sustavno zaokruženim misaonim cjelinama. Filozofski projekti poput onih koje su razvili Platōn, Aristotel, Aurelije Augustin, René Descartes, Baruch de Spinoza, Immanuel Kant i Georg Wilhelm Friedrich Hegel na tome tragu predstavljaju stanovite pokušaje sustavnoga zahvaćanja zbilje u njezinoj cjelini, odnosno izvjesna nastojanja da se odrede temeljni odnosi između bića, mišljenja i svijeta. U tim se projektima filozofija pojavljuje kao sustavno pregnuće razumijevanja zbilje, ali i kao oblik povijesne samorefleksije, kojim filozofijsko mišljenje nastoji artikulirati vlastiti odnos prema vremenu i svijetu u kojemu nastaje.¹

Međutim, povijest filozofije isto nas tako poučava da se ona ne sastoji samo od dovršenih sustava; dapače, ona poznaje i niz filozofskih projekata koji su ostali u znatnoj mjeri nedovršeni, fragmentarni ili nedovoljno afirmirani unutar vlastitoga povijesnoga konteksta. Takvi projekti, istini za pravo, često ne posjeduju oblik konačno artikuliranoga sustava, nego kroz povijest ostaju prisutni tek u raspršenim tekstovima, skicama, nacrtima i pojedinačnim filozofskim analizama.² Unatoč tome, oni mogu sadržavati jasno prepoznatljivu filozofsku intenciju, odnosno temeljno nastojanje da se artikulira određeno

¹ Usp. Georg Wilhelm Friedrich Hegel, *Filozofija povijesti*, prev. Viktor D. Sonnenfeld (Zagreb: Jesenski i Turk, 2017).

² Npr. Lorenzo C. Simpson, *The Unfinished Project. Toward a Postmetaphysical Humanism* (New York: Routledge, 2011); Axel Honneth, *Pathologies of Reason. On the Legacy of Critical Theory* (New York – Chichester: Columbia University Press, 2009); Paige Arthur, *Unfinished Projects. Decolonization and the Philosophy of Jean-Paul Sartre* (London – New York: Verso, 2010). U tom se kontekstu svakako mogu uzeti u razmatranje i izgubljeni tekstovi znamenitih antičkih filozofa, odnosno njihovi fragmentarno sačuvani tekstovi. Na tome tragu vidi: Igor Mikecin, *Heraklit* (Zagreb: Matica hrvatska, 2013); Igor Mikecin, *Parmenid* (Zagreb: Matica hrvatska, 2018); Hermann Diels, *Predsokratovci. Fragmenti*, sv. I–II, prev. Zdeslav Dukat et al. (Zagreb: Naprijed, 1983).

razumijevanje svega što *jest* i što može *biti*. Njihova nedovršenost, valja jasno kazati, ne znači nužno i njihovu filozofsku nedostatnost, nego prije svjedoči o otvorenosti filozofskoga mišljenja, koje se razvija u neposrednom odnosu prema povijesnim okolnostima i problemima vlastitoga vremena.

U tom smislu, *filozofski projekt* ovdje ne treba razumjeti isključivo kao dovršeni teorijski sustav, nego kao dinamičan proces mišljenja usmjeren prema razumijevanju zbilje u njezinu povijesnom nastajanju. Filozofija se pritom pokazuje kao djelatnost koja ne samo da reflektira bitak, postojeći svijet, nego nastoji misliti njegovu unutarnju dinamiku, njegove promjene i njegove mogućnosti. Takvo razumijevanje filozofije osobito dolazi do izražaja u onim filozofskim nastojanjima koja polaze od pretpostavke da zbilja nije statična struktura, nego proces koji se kontinuirano oblikuje kroz ljudsko djelovanje, povijesna zbivanja i stvaralačke činove.³

Unutar toga širega horizonta moguće je promatrati i razvoj novije hrvatske filozofije, u kojoj su pojedini mislioci nastojali oblikovati vlastite filozofske projekte u odnosu na konkretne povijesne i kulturne okolnosti.⁴ Premda su takva nastojanja često ostajala u sjeni dominantnih filozofskih tradicija, ona predstavljaju važan dio hrvatskoga filozofijskoga nasljeđa, jer svjedoče o pokušajima da se temeljna filozofska pitanja promisle iz perspektive vlastitoga povijesnoga iskustva. U tom kontekstu, kao što ćemo nastojati pokazati, osobito mjesto pripada Marijanu Tkalčiću, »zaboravljenom« ili »gotovo zaboravljenom misliocu«⁵ novije hrvatske filozofije i pedagogije, čija misao odražava primjer stanovitoga projekta koji je, unatoč svojoj jasnoći i originalnosti, ostao u bitnom

³ Usp. Lino Veljak, *Od ontologije do filozofije povijesti* (Zagreb: Hrvatsko filozofsko društvo, 2004).

⁴ Npr. Franjo Marković razvio je *sustav općenite estetike* (usp. Franjo Marković, *Razvoj i sustav općenite estetike* (Split: Logos, 1981); Jan Defančeski, »O estetičkome nazoru Franje Markovića«, *Riječi: časopis za književnost, kulturu i znanost* 3–4 (2020), pp. 119–125), Ivan Focht sve nas je zadužio svojim sustavnim utemeljenjem ontologije umjetnosti (usp. Ivan Focht, *Tajna umjetnosti* (Zagreb: Školska knjiga, 1976); Tomislav Škrbić, *Ontologija umjetnosti. Estetička misao Ivana Fochta* (Zagreb: Naklada Breza, 2019)), Pavao Vuk-Pavlović zaslužan je za disciplinarno konstituiranje filozofije odgoja na ovim prostorima (usp. Pavao Vuk-Pavlović, *Ličnost i odgoj*, Zagreb: Tipografija, 1932), Marijan Cipra ostao je zapamćen po svojem iscrpnom tumačenju povijesnoga razvoja metafizike (usp. Marijan Cipra, *Metamorfoze metafizike* (Zagreb: Matica hrvatska, 1999)), dok su Praksisovci vlastita nastojanja razvijali u ideološko-filozofskoj isprepletenosti s časopisom *Praxis*. Osim navedenih *projekata* iz novije hrvatske filozofije, danas možemo govoriti čak i o tzv. institucionalnim projektima vezanim za filozofiju, npr. »Nove teme u hrvatskoj filozofiji od 1874. do 1945. godine« (voditeljica dr. sc. Ivana Skuhala Karasman, Institut za Filozofiju, Zagreb).

⁵ Jan Defrančeski, »Uz filozofiju stvaralaštva Marijana Tkalčića: fragmenti jedne studije u nastajanju«, *Čemu: časopis studenata filozofije XVII* (2021) 28, pp. 130–135.

smislu nedovršen. Naime, Tkalčićeva misao, koja svoju kulminaciju doživljava u njegovu projektu filozofije stvaralaštva, razvija se kao pokušaj da se zbilja razumije kao proces stvaranja, odnosno kao dinamičko gibanje unutar kojega čovjek ne predstavlja tek pasivnoga promatrača, nego aktivnoga sudionika. Na taj se način njegova filozofija stvaralaštva ne pojavljuje kao konačno oblikovan sustav, nego kao skup međusobno povezanih filozofskih uvida koji upućuju na postojanje jedinstvenoga filozofskoga projekta.⁶

Pritom je posebno zanimljivo primijetiti da se u samome središtu toga projekta nalazi nastojanje da se artikulira odnos između zbilje, mogućnosti i stvaralaštva, pri čemu posebno mjesto zauzima pojam *generacije*. Međutim, generacija se ne razumije samo kao kronološka skupina pojedinaca, nego kao povijesni subjekt koji sudjeluje u procesu oblikovanja zbilje. Filozofija, po tom shvaćanju, ne predstavlja tek retrospektivno razumijevanje već dovršenoga svijeta, nego sudjeluje u razumijevanju njegova nastajanja, s ciljem artikulacije odnosa između onoga što *jest* i onoga što *može biti*. Ili Tkalčićevim riječima:

»Filozofijske istine nisu vječne, nego suvremene, nisu stvarne, nego stvaralačke, obuhvaćaju čitavu stvarnost, ali je i prihvaćaju, silnice su i smjernice iskonske zbilje. Filozofija ne nameće gotova rješenja, nego zamišlja prospekte stvaralačkoga zbivanja.«⁷

Polazeći od tih pretpostavki, filozofiju stvaralaštva Marijana Tkalčića moguće je razumjeti kao pokušaj artikulacije filozofskoga projekta usmjerenoga prema razumijevanju zbilje kao povijesno-stvaralačkoga procesa. No, budući da taj projekt nije oblikovan u formi jedinstvenoga sustava, njegovo razumijevanje u znatnoj mjeri zahtijeva i svojevrсну rekonstrukciju temeljnih pojmova i konstituirajućih intencija. Sukladno tome, cilj je ovoga rada pokušati rekonstruirati određene estetičke, etičke i pedagoške aspekte Tkalčićeve filozofije stvaralaštva, dok će se kroz analizu njegovih relevantnih radova, osobito onih u kojima eksplicitno tematizira odnos između zbilje, stvaralaštva i generacije, pokušati pokazati da njegova filozofija predstavlja relativno koherentno i filozofski relevantno nastojanje razumijevanja zbilje kao stvaralačkoga gibanja, te čovjeka i generacije kao njegovih konstitutivnih sudionika. Time će se ujedno nastoji doprinijeti sustavnijem razumijevanju Tkalčićeve uloge i mjesta unutar

⁶ Ibid., p. 134.

⁷ Marijan Tkalčić, »Pogovor«, u: Egmont Colerus, *Leibniz. Životni roman velikoga filozofa*, sv. II, prev. Marijan Tkalčić (Zagreb: Izdanje Hrvatskog izdavačkog bibliografskog zavoda, 1944), pp. I–XXVII, ovdje p. II. Isti tekst otisnut je pod naslovom »Filozofija i zbilja (Slučaj Leibniz)« u: Blaženka Horvat, *Filozofski pogledi Marijana Tkalčića* (Zagreb: Hrvatsko filozofsko društvo, 1990), pp. 121–139.

novije hrvatske filozofije i pedagogije, ali i ukazati na važnost jednoga projekata koji je, premda nedovršen, ostavio neizbrisiv trag u reafirmaciji »prospekata stvaralačkoga zbivanja«.⁸

1. Život i djelo Marijana Tkalčića

Marijan Tkalčić pripada onom krugu hrvatskih mislilaca čije je djelovanje obilježilo razdoblje intenzivnih filozofskih, kulturnih i društvenih preobrazbi prve polovice dvadesetoga stoljeća.⁹ Rođen 15. travnja 1896. godine u Kapeli kraj Bjelovara, Tkalčić je svoje filozofsko obrazovanje stekao na Filozofskom fakultetu Sveučilišta u Zagrebu, gdje je 1921. godine doktorirao disertacijom *Metafizičko i spoznajno-teorijsko značenje kauzaliteta i teleologije*. Već sama tema njegove doktorske disertacije upućuje na temeljni interes koji će obilježiti njegovo kasnije filozofsko mišljenje: nastojanje da se razjasni odnos između strukture zbilje i mogućnosti njezina razumijevanja.¹⁰

Nakon završetka studija, Tkalčić je veći dio svojega profesionalnoga života proveo u pedagoškom radu. Dugi niz godina djelovao je kao gimnazijski profesor u Petrinji, Bjelovaru, Karlovcu i Zagrebu, gdje je predavao razne predmete, oblikujući pritom nebrojene generacije učenika. Njegov nastavnički rad nije bio ograničen na prenošenje postojećih znanja, nego je predstavljao pokušaj uvođenja učenika u živo filozofijsko mišljenje.¹¹ Ta dimenzija njegova djelovanja osobito dolazi do izražaja u kasnijem razdoblju njegova života, kada nakon Drugoga svjetskoga rata postaje profesorom na Višoj pedagoškoj školi u Zagrebu, a potom i docentom te izvanrednim profesorom etike i este-

⁸ Ibid., p. II.

⁹ Usp. Horvat, *Filozofski pogledi Marijana Tkalčića*, pp. 11–16.

¹⁰ Marijan Tkalčić, *Metafizičko i spoznajno-teorijsko značenje kauzaliteta i teleologije*, doktorski rad, rukopis ([Zagreb: Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu, 1921]). Disertacija se čuva u rukopisnom obliku u arhivu Knjižnice Filozofskoga fakulteta Sveučilišta u Zagrebu (signatura HR-FFZG-1-21-4). U tom je kontekstu posebno zanimljiva i njegova rasprava *Pokušaj određenja filozofije*. Usp. Marijan Tkalčić, *Pokušaj određenja filozofije s osobitim obzirom na religiozni momenat u filozofiji* (Zagreb: [s. n.], 1920).

¹¹ O tome, među ostalim, svjedoče i Tkalčićevi rani tekstovi. Primjerice, u tekstu naslovljenom »Prosvjetna komora«, Tkalčić kritički pristupa starim oblicima odgojno-obrazovnoga procesa, upitnim autoritetima, te nepokolebljivo konstatira: »Naprotiv, danas postaje svima sve jasnije da se nastavniku kao kulturnom radniku steže sloboda i stvaralaštvo, da mu se oduzima ono što ga čini takovim radnikom, ako se s njim postupa kao uredskim rekvizitom koji obavlja svoj posao vezan propisima i šablonama.« – Marijan Tkalčić, »Prosvjetna Komora«, *Glasnik Jugoslovenskog profesorskog društva XVII* (1937) 6, pp. 401–406, ovdje pp. 401–402.

tike na Filozofskom fakultetu Sveučilišta u Zagrebu.¹² Na temelju sačuvane dokumentacije, moguće je do određene mjere rekonstruirati i vremenski slijed Tkalčićeva zaposlenja.

<i>Ustanova</i>	<i>Grad</i>	<i>Radno mjesto</i>	<i>Period</i>
Realna gimnazija	Petrinja	profesor	17. 7. 1921. – 29. 8. 1928.
Realna gimnazija	Bjelovar	profesor	29. 8. 1928. – 3. 8. 1933.
I. Muška realna gimnazija	Zagreb	profesor	3. 8. 1933. – 22. 4. 1941.
Učiteljska škola	Karlovac	profesor	22. 4. 1941. – 24. 8. 1945.
Viša pedagoška škola	Zagreb	izv. profesor	24. 8. 1945. – 7. 11. 1950.
Filozofski fakultet	Zagreb	docent	7. 11. 1950. – 19. 1. 1953.
Filozofski fakultet	Zagreb	izv. profesor	19. 1. 1953. – 7. 11. 1956.

Tablica 1. Prikaz vremenskoga slijeda Tkalčićeva zaposlenja¹³

Suvremenici su Tkalčića pamtili kao iznimno nadahnutoga predavača i mislioca koji je filozofiju razumijevao kao živu intelektualnu djelatnost, a ne kao skup dovršenih doktrina. Njegova predavanja, prema svjedočanstvima njegovih studenata, nisu bila tek informativna izlaganja filozofskih sustava, nego poticaji na samostalno mišljenje i filozofsku raspravu. Tako, primjerice, Gajo Petrović na jednom mjestu znakovito zapisuje:

»Tkalčić je bio izvrstan predavač, a u svojim predavanjima demonstrirao je kako svoju široku filozofsku kulturu, tako i životnu vezanost za filozofiju. Predavanja nije koncipirao kao informiranje o filozofskim disciplinama, nego kao uvođenje

¹² Ne treba izgubiti iz vida i to da je Tkalčić također obnašao i dužnost nastavnika na Muzičkoj akademiji i Ekonomskom fakultetu u Zagrebu. Vidi: Horvat, *Filozofski pogledi Marijana Tkalčića*, pp. 11–12.

¹³ Tablica je sastavljena prema službenim informacijama i dostupnim materijalima iz Tkalčićeva dosjea, koji se čuva u arhivu Knjižnice Filozofskoga fakulteta Sveučilišta u Zagrebu (signatura HR-FFZG-1-3-1).

u živu raspravu o najsvremenijim problemima filozofije. Tako su i oni kolegiji koji su po naslovu bili 'povijesnofilozofski' imali izrazito problematski karakter. Takav je, među ostalim, bio i kolegij 'Egzistencijalizam (Kierkegaard – Heidegger – Sartre)', koji je odmah izazvao veliko zanimanje¹⁴.

Filozofija se u njegovu nastavnom radu pojavljuje kao proces u kojemu mišljenje ne reproducira unaprijed dane odgovore, nego aktivno sudjeluje u razjašnjavanju temeljnih pitanja vlastitoga vremena. S tim u vidu, Petrović je s pravom primijetio:

»<...> Tkalčićeva predavanja bila su sadržajnije i bolja od naknadno objavljenih tekstova. U predavanjima on je smiono postavljao pitanja na koja nije imao odgovora, iznosio hipoteze u koje nije bio siguran, a u objavljenim tekstovima bio je znatno oprezniji, izostavljao najprovokativnija pitanja i teze iza kojih ne bi mogao čvrsto stajati. Tekst je na taj način postajao manje ranjiv, ali i manje zanimljiv¹⁵.

Štoviše, Petrović je zamijetio i neke inovacije koje je Tkalčić unio u odgojno-obrazovni proces, odnos profesora i studenata, te generalno onodobnu nastavu na Filozofskom fakultetu Sveučilišta u Zagrebu:

»Tkalčić je unio neke nove tonove i u odnose profesora sa studentima i mlađim kolegama. U ono vrijeme, ne samo u Jugoslaviji, profesor i student komunicirali su na seminarima, ispitima i kolokvijima. Bilo je gotovo nezamislivo da student u toku predavanja ili neposredno poslije predavanja postavi profesoru neko pitanje ili da mu dođe u sobu sa željom da s njim o nečemu prodiskutira. Marijan Tkalčić, koji se svojim strogo formalnim, gospodskim i profesorskim manirama naglašeno distancirao, ne samo od studenata, ujedno je tu distanciju rušio svojom spremnošću da sa studentima razgovara i raspravlja o filozofiji i izvan službenih nastavnih satova. Filozofska predavanja održavala su se krajem četrdesetih godina u zgradi Više pedagoške škole na Savskoj cesti, gdje je u to vrijeme u jednoj preuređenoj kupaonici bila smještena i cijela Katedra za filozofiju sa svim svojim službenim spisima, arhivom, nastavnicima, i asistentima (čiji se broj počeo povećavati). Poslije Tkalčićevih predavanja i seminara često smo se zajedno s njim vraćali pješke Savskom cestom u 'grad' (do Kazališta), nastavljajući diskusije započete u predavaonici. Zajedničke posjete izložbama i

¹⁴ Gajo Petrović, »Umjesto predgovora – Sjećanje na profesora Tkalčića«, u: Blaženka Horvat, *Filozofski pogledi Marijana Tkalčića* (Zagreb: Hrvatsko filozofsko društvo, 1990), pp. 7–10, ovdje p. 7. S druge strane, u tekstu posvećenom Vanji Sutliću, Petrović je također istaknuo: »Sjedili smo zajedno na zanimljivim predavanjima profesora Marijana Tkalčića o Kierkegaardu, Heideggeru i Sartreu i poslije predavanja diskutirali.« – Ante Pažanin, Goran Gretić, Branka Brujić, Gajo Petrović, Branko Despot, »In Memoriam: Vanja Sutlić (1925-1989)«, *Politička misao: časopis za politologiju* 26/3 (1989), pp. 180–191, ovdje p. 190.

¹⁵ Petrović, »Umjesto predgovora – Sjećanje na profesora Tkalčića«, p. 8.

slikarskim ateljeima, što ih je Tkalčić inicirao i organizirao danas bi bile nešto normalno, no tada je to bilo novo i izuzetno«. ¹⁶

U tom smislu, njegov pedagoški rad predstavlja važan kontekst za razumijevanje njegova filozofskoga projekta, jer pokazuje da se njegovo mišljenje nije razvijalo izolirano od konkretne povijesne situacije, nego u neposrednom odnosu prema obrazovanju, kulturi i intelektualnom životu zajednice u kojoj je djelovao. No, Tkalčićeva misao nerijetko je zalazila i »s druge strane« filozofije i pedagogije, što zapravo hoće reći da je pronalazila plodno tlo i kod one publike koja nije bila strogo akademski vezana za filozofiju i pedagogiju kao primarna područja njegova interesa. Primjerice, akademik Mirjan Damaška – usput rečeno: Tkalčićev nećak te ugledni američki i hrvatski pravnik – volio je isticati da je upravo Tkalčić odigrao presudnu ulogu u njegovu intelektualnom razvoju. Tako je na jednom mjestu za svojega ujaka zapisao sljedeće retk:

»Bio je prvorazredan intelektualac i ljepoduh s istančanim smislom za *ars pulchrae cogitandi*. Njegova predavanja o estetici bila su tako zanimljiva i puna izražajnih bravuroznosti da ih nisu dolazili slušati samo studenti Filozofskoga fakulteta«. ¹⁷

Slične zapise moguće je pronaći i na drugim mjestima, npr. u Damaškinoj autobiografskoj knjizi *Domovina*, u kojoj je sa svojim čitateljima, među ostalim, podijelio i određene izazove sastavljanja njegove prve američke knjige *Lica pravosuđa i država* (engl. *Faces of Justice and State Authority*, Yale University Press, New Haven 1986.), a koja sadrži i jednu neobičnu, gotovo nadnaravnu zgodu s njegovim ujakom, iz koje saznajemo zanimljive pojedinosti o Tkalčićevom utjecaju i popularnosti njegovih predavanja.

»Dovršivši velik dio rukopisa, suočio sam se s problemom koji nisam mogao riješiti. Jedne noći usnio sam u sitne sate čudan san. U snu mi se pojavio ujak Marijan Tkalčić, filozof, estetičar i pedagog. Bio je prvorazredan um i ljepoduh kojeg sam uzgred već spomenuo, a koji je snažno utjecao na moje intelektualne navike. Njegova predavanja o estetici na zagrebačkome Filozofskom fakultetu bila su bravurozna, pa su ih rado dolazili slušati i studenti s drugih ogranaka Sveučilišta. U kavani 'Medulić' imao je svoj stalni stol (*Stammtisch*) oko kojeg se rado okupljao mladi svijet. U snu koji sam spomenuo poveo sam razgovor s njim i požalio mu se na teškoću koja me ometa da dovršim knjigu. 'Nema tu velikih teškoća', rekao mi je ujak i ocrtao rješenje problema koji me mučio. Probudio sam se i onako bunovan otišao u radnu sobu da pribilježim njegove riječi. Učinio

¹⁶ Ibid., pp. 8–9.

¹⁷ Mirjan Damaška, »Skica za autoportret«, u: Vesna Kukavica (ur), *Hrvatski iseljenički zbornik* (Zagreb: Hrvatska matica iseljenika, 2018), pp. 255–265, ovdje p. 256.

sam to za svaki slučaj vjerujući da ću ujutro – kad pročitam bilješku – otkriti da je riječ o besmislici. Ispalo je, međutim, da je ta bilješka sadržavala rješenje problema, pa sam ga istog dana unio u rukopis. Nisam siguran da bi moja prva američka knjiga ugledala svjetlo dana da nije bilo toga čudnog sna.«¹⁸

Uz pedagoški rad, Tkalčić je razvio i filozofski opus koji obuhvaća knjige, članke, rasprave, prijevode i predavačke materijale (tzv. skripta). Među njegovim najvažnijim djelima nalaze se *Pokušaj određenja filozofije s osobitim obzirom na religiozni momenat u filozofiji* (1920.), *Pedagogija i tehnika učenja* (1934.), *Uspon i pad građanskog odgoja* (1950.), *Dijalektičko jedinstvo odgoja, obrazovanja i nastave* (1951.), *Egzistencijalizam. Kierkegaard – Heidegger – Sartre* (1951.), te *Oblik i sadržaj. Problem i osnovna rješenja u novijoj idealističkoj estetici* (1952.), kao i postumno objavljena *Etika. Od Platona do Ničea* (1957.). Ta djela svjedoče o širini njegova interesa, koji obuhvaća ontološka, epistemološka, etička, estetička i pedagoška pitanja, ali i o nastojanju da se filozofija razumije u njezinu jedinstvu s konkretnim ljudskim iskustvom.

Posebno mjesto unutar njegova opusa zauzimaju radovi u kojima razvija vlastito filozofsko stajalište, koje je sâm nazivao *dijalektičkim realizmom*. To se stajalište, kao što smo ranije naznačili, ne pojavljuje kao sustavno dovršena doktrina, nego kao filozofski projekt koji se postupno oblikuje kroz niz međusobno povezanih analiza. Njegove rasprave, osobito »Generacije i zbivanje (Nacrt filozofije stvaralaštva)« i »Filozofija i zbilja (Slučaj Leibniz)«, upućuju na postojanje temeljne filozofske intencije usmjerene prema razumijevanju zbilje kao procesa stvaranja, u kojemu čovjek ne zauzima položaj pasivnoga promatrača, nego aktivnoga sudionika. Potonju intenciju – bilo implicitno, bilo eksplicitno – moguće je pronaći u gotovo svim Tkalčićevim djelima, čak i u njegovim prijevodima, odnosno uvodnim tekstovima i pogovorima.¹⁹ Tako je, primjerice, prevodeći djelo *Etnologija. Pogled u razvitak ljudskih kultura*, Tkalčić na jednom mjestu najprije zapisao:

»<...> kultura je neraskidljiv [neraskidiv, op. a.] splet, djelotvorna suradnja, 'stvaralačka sinergija' i čovjeka i njegove okoline. I jedino se iz te 'sinergije' iz samoga procesa kulturnoga stvaranja može očitati 'bistvo' i 'obstanak' [opstanak, op. a.] psihičkih i materijalnih, subjektivnih i objektivnih suradnika.«²⁰

¹⁸ Mirjan Damaška, *Domovina. Sjećanja* (Zagreb: Školska knjiga, 2019), p. 143.

¹⁹ Osim njegova »Pogovora« u knjizi *Leibniz. Životni roman velikoga filozofa*, svakako vidi: Marijan Tkalčić, »Pogovor: Kantova kritika rasudne moći«, u: Immanuel Kant, *Kritika rasudne snage*, prev. Viktor D. Sonnenfeld (Zagreb: Kultura, 1957), pp. 327–343.

²⁰ Marijan Tkalčić, »Predgovor«, u: Walter Hirschberg, *Etnologija. Pogled u razvitak ljudskih kultura*, prev. Marijan Tkalčić (Zagreb: Izdanje hrvatskog izdavačkog bibliografskog zavoda, 1943), pp. 5–10, ovdje p. 9.

Nešto kasnije u tekstu, razvijajući dalje argumentaciju o *stvaralačkoj sinergiji*, tome je indikativno dodao:

»Kulturno stvaranje ne polazi od nekih sigurnih i gotovih osnova, obćeljudska [općeljudska, op. a.] srž svih kultura nije kao neki ustaljen slog ‘absolutnih’ [apsolutnih, op. a.] rješenja, nego je promjenljiva i prevrtljiva moć, vječna napetost, koja ne postoji za sebe, ali je ‘djelotvorna’ u mnoštvu svojih obličja. Pojedine kulture nisu ‘osamljene duše’ <Spengler> nisu neuporedljiva bića, jer se u svakoj otjelovljuje ono ‘obćeljudsko’, jer se u svakoj očituje totalitet ljudskoga života. Njihovi susreti, dodiri, pronicanja, njihovo srašćivanje kao i njihovi sukobi izbjaju iz nesavladljive težnje da se p r e g r a d e i p r e o b r a z e, da se srode i ‘pohrane’ sva kulturna ostvarenja, koja su ujedno i njihove pravjekovne ‘mogućnosti’. Ne će biti u pravu oni, koji te dodire i sukobe svode na nužno [nužno, op. a.] mehaničko gibanje, ne će biti u pravu, jer izpod [ispod, op. a.] toga jednoličnoga i staloženoga gibanja ključa revolucionarni proces, koji provaljuje u sudbinskim ‘kritičnim prostorima’ i pripremljenim ‘stvaralačkim momentima’. I kulture su ‘društvena bića’. Kulturno je stvaralaštvo to bogatije, što se više poticaja preradilo i posvojilo, to moćnije, što je više protivnih mogućnosti obuhvatilo i ostvarilo. Iako je kulturno stvaranje vremensko, iako sva kulturna dobra nose vremenski biljeg, nije kulturni razvitak niz mjerljivih časova, jer se u svakoj historijskoj ‘sadašnjosti’ sabire čitava prošlost i pokreće čitava budućnost. Kultura je u svakom svom razdoblju cjelovita, sve su njene razvojne faze od primitivnih do složenih, od drevnih do suvremenih i budućih svagda na svoj način djelotvorne, premda kadkada [katkada, op. a.] podređene, prurušene i neprimiteljive.«²¹

Naposlijetku, bližeći se kraju teksta koji govori o kulturnom stvaralaštvu i mogućnosti konstituiranja etnologije kao znanosti, Tkalčić gotovo simptomatično zaključuje:

»Nije li konačna zadaća etnologije, da pođe tragom toga stvaralaštva u historijskom prostoru i vremenu i da obilježi razvojnu smjernicu cjelokupnoga kulturnog zbivanja?«²²

Budući da takvih mjesta, na kojima Tkalčić tematizira neraskidivu svezu zbilje i stvaralaštva, u njegovu opusu ima zaista mnogo, u ovom radu nastojat ćemo pokazati da je potonja mjesta moguće shvatiti kao skrivene temelje njegova projekta. U tom kontekstu nikako ne bismo smjeli izgubiti iz vida i to da je nedovršenost Tkalčićeva projekta velikim dijelom uzrokovana njegovom smrću, 7. studenoga 1956. godine u Zagrebu, koji je večer uoči smrti bio »na predavanju Henrija Lefebvrea i aktivno sudjelovao u diskusiji.«²³ U tom smislu,

²¹ Ibid., pp. 9–10.

²² Ibid., p. 10.

²³ Horvat, *Filozofski pogledi Marijana Tkalčića*, p. 13.

Tkalčićev život i djelo ne bi se trebali razumjeti kao dva odvojena aspekta, nego kao jedinstvena cjelina. Njegov pedagoški rad, njegova filozofska istraživanja i njegovo nastojanje da filozofiju razumije kao stvaralačku djelatnost predstavljaju različite izraze istoga projekta. Upravo u tom jedinstvu mišljenja i djelovanja očituje se filozofska važnost njegova opusa, koji, premda nedovršen, svjedoči o dosljednom nastojanju da se filozofija misli kao djelatnost sudjelovanja u procesu dijalektičkoga zbivanja.

1.1. Uloga i mjesto u novijoj hrvatskoj filozofiji i pedagogiji

Unatoč širini njegova opusa, Tkalčićevo mišljenje nije zadobilo značajnije priznanje unutar šire filozofske i pedagoške zajednice. Oskudnost sekundarne literature o njegovu radu jasno svjedoči o tome da njegova filozofija nije bila predmet sustavne analize, niti je bila uvrštena među središnje tokove interpretacije hrvatske filozofske tradicije. Tijekom njegova života objavljen je tek manji broj prikaza i osvrti na njegova djela,²⁴ dok su nakon njegove smrti nastale samo dvije značajnije publikacije posvećene njegovoj filozofskoj i pedagoškoj misli,²⁵

²⁴ Elza Kučera, »Marijan Tkalčić. Pokušaj određenja filozofije s osobitim obzirom na religiozni momenat u filozofiji. Zagreb, 1920. (Filozofijska biblioteka uređuje dr. Vl. Dvorniković, br. 2.)«, *Jugoslavenska obnova-njiva* IV (1921) 46, p. 897 [884]; France Veber, »Marijan Tkalčić: Pokušaj određenja filozofije s osobitim obzirom na religiozni momenat u filozofiji, Zagreb 1920. (Filozofijska biblioteka, br. 2.); 32 strani«, *Ljubljanski zvon* XLI/5 (1921), pp. 311–316; Dušan Grubić, »Marijan Tkalčić: Pokušaj određenja filozofije s osobitim obzirom na religiozni momenat u filozofiji«, *Slavonska tribuna* 1/3 (1921), p. 3; Zdenko Vernić, »Dr. Marijan Tkalčić: Pedagogija i tehnika učenja«, *Ideje* 1/5 (1934), p. 1; Ivan Eshi, »Racionalizacija učenja: Uz novu knjigu dra Marijana Tkalčića 'Pedagogija i tehnika učenja'«, *Obzor* LXXV/190 (1934), p. 1; Ivan Eshi, »Prvi hrvatski pedagoški rječnik«, *Obzor* LXXIX/214 (1939), p. 2; Vladimir Filipović, »Dr. Marijan Tkalčić, Pedagogija i tehnika učenja«, *Napredak: časopis za pedagogiju* LXXV/7 (1934), pp. 333–334; Dušan Vujnović, »O Minervinoj ediciji 'Nova Pedagogija'«, *Savremena škola* X/1–2 (1936), pp. 60–63; Stjepan Zimmermann, »Pedagoški leksikon«, *Hrvatska smotra* VII/10 (1939), pp. 532–533; Ferdo Heffler, »Pedagoški leksikon. Priručnik za teoriju i praksu uzgoja. Urednici: Dr. Stevan Pataki, Dr. Marijan Tkalčić, Ante Defrančeski i Josip Demarin, profesori. Nakladna knjižara 'Minerva', Zagreb, str. 471«, *Napredak: časopis za pedagogiju* LXXXI/4 (1940), pp. 182–184; Vlado Petz, »Pedagoški leksikon – Priručnik za teoriju i praksu uzgoja, uredili: dr. Stevan Pataki, dr. Marijan Tkalčić, Ante Defrančeski i Josip Demarin, Zagreb 1939. Nakl. Knjižara 'Minerva'«, *Napredak: časopis za pedagogiju* LXXXI/1 (1940), pp. 40–44; Drago Miletić, »'Oblik i sadržaj' (Uz knjigu Marijana Tkalčića)«, *Hrvatsko kolo* 5/11–12 (1952), pp. 723–727; A. Žarković, »Pokušaj određenja filozofije«, *Kritika* 1/3 (1920), pp. 4–5.

²⁵ Usp. Horvat, *Filozofski pogledi Marijana Tkalčića*; Mladen Labus, »Filozofija stvaralaštva Marijana Tkalčića«, u: Mladen Labus, *Filozofija i stvaralaštvo. Teorijski portreti hrvatskih filozofa* (Zagreb: Plejada – Institut za društvena istraživanja u Zagrebu, 2016), pp. 11–35.

uz nekoliko sažetih leksičkih natuknica.²⁶ Takvo stanje upućuje na činjenicu da Tkalčićevo mišljenje, unatoč svojoj ambiciji i jasnoći, nije zauzelo mjesto koje mu, kako ćemo nastojati argumentirati, po svojoj filozofskoj i pedagoškoj vrijednosti pripada. Osim toga, velik dio njegove pisane ostavštine nije bio široko dostupan,²⁷ a pojedina djela i predavački materijali ostali su sačuvani samo fragmentarno,²⁸ što je dodatno otežalo njihovu recepciju i sustavno proučavanje.²⁹ Razlozi za takav razvoj događaja mogu se tražiti u povijesnim okolnostima, promjenama filozofskih interesa, ali i u samoj činjenici da njegov filozofski projekt nije bio dovršen u obliku jedinstvenoga sustava, nego je ostao prisutan u fragmentarnim i raspršenim tekstovima.³⁰ Međutim, upravo ta nedovršenost njegova projekta otkriva njegovu istinsku filozofsku narav. Tkalčićevo mišljenje ne teži konačnoj sistematizaciji, nego ostaje otvoreno prema zbilji koju nastoji razumjeti. Njegova filozofija razvija se kao proces, a ne kao dovršeni rezultat, čime se potvrđuje temeljna pretpostavka njegova filozofskoga stajališta: zbilja nije dovršena struktura, nego dinamičko gibanje u kojemu čovjek sudjeluje svojim stvaralačkim djelovanjem.³¹

Unatoč tome, Tkalčićevo djelovanje predstavlja važan doprinos razvoju hrvatske filozofije i pedagogije, osobito u kontekstu nastojanja da se filozofija razumije kao stvaralačka djelatnost povezana s povijesnim i kulturnim iskustvom.³² Njegov pedagoški rad, kao i njegovi filozofski spisi, svjedoče o

²⁶ Danko Grlić, »Tkalčić, Marijan«, u: Danko Grlić (ur.), *Leksikon filozofa* (Zagreb: Naprijed, 1968), pp. 520–521; N. N., »Tkalčić, Marijan«, *Hrvatska enciklopedija*, mrežno izdanje. Leksikografski zavod »Miroslav Krleža«, 2013. – 2026. Pristupljeno 19. 3. 2026. <<https://enciklopedija.hr/clanak/tkalcic-marijan>>.

²⁷ Uz suglasnost njegove žene Pavice Tkalčić, privatna biblioteka Marijana Tkalčića, koja je brojala 678 naslova, dana je na otkup Sveučilišnoj knjižnici u Zadru, gdje se i danas nalazi.

²⁸ O tome naročito svjedoče Tkalčićevi predavački materijali (tj. strojopisi i stenografski zapisi njegovih predavanja). Više o tome vidi u: Horvat, *Filozofski pogledi Marijana Tkalčića*, pp. 25, 71–95; Defrančeski, »Uz filozofiju stvaralaštva Marijana Tkalčića: fragmenti jedne studije u nastajanju«, pp. 133–134.

²⁹ Neki su istraživači hrvatske filozofske baštine ipak prepoznali potencijal Tkalčićeva opusa. Npr. Erna Banić-Pajnić, »Istraživanje hrvatske filozofije – (samo)kritički osvrt«, *Prilozi za istraživanje hrvatske filozofske baštine* 31/1–2(61–62) (2005), pp. 29–42, ovdje pp. 36–37; Aleksandra Golubović, »Recepcija Kierkegaarda u Hrvatskoj«, *Filozofska istraživanja* 28/2 (2008), pp. 253–270, ovdje p. 257; Mislav Kukoč, »Temelji hrvatske filozofije prakse«, *Prilozi za istraživanje hrvatske filozofske baštine* 20/1–2(39–40) (1994), pp. 407–432, ovdje p. 429.

³⁰ U svrhu ovoga istraživanja – uz nemalu pomoć kolega Tomislava Škrbića i Hrvoja Potlimbrzovića – uspjeli smo ući u trag gotovo svim Tkalčićevim tekstovima, čak i onima za koje se smatralo da su izgubljeni. Vidi npr. Horvat, *Filozofski pogledi Marijana Tkalčića*, p. 25.

³¹ Defrančeski, »Uz filozofiju stvaralaštva Marijana Tkalčića: fragmenti jedne studije u nastajanju«, p. 134–135.

³² *Ibid.*, p. 135.

nastojanju da se filozofska pitanja promišljaju u neposrednom odnosu prema problemima odgoja, kulture i povijesne zbilje. Time njegovo mišljenje zauzima osobito mjesto unutar novije hrvatske filozofije i pedagogije, ne kao dio dominantnih pravaca, nego kao primjer izvornoga nastojanja koje je ostalo nedovoljno prepoznato.³³

U tom smislu, Tkalčićevo mjesto u novijoj hrvatskoj filozofiji i pedagogiji moguće je odrediti kao mjesto mislioca čiji je projekt ostao izvan središta šire recepcije, ali koji upravo zbog toga zahtijeva naknadnu rekonstrukciju i evaluaciju.³⁴ Njegovo mišljenje ne svjedoči samo o individualnom nastojanju, nego i o mogućnosti razvoja filozofsko-pedagoškoga mišljenja unutar vlastitoga povijesnoga i kulturnoga konteksta, čime njegov rad zadobiva trajnu važnost, unatoč dugotrajnoj i nedovoljnoj (ne)afirmiranosti.³⁵

1.2. Tkalčićev dijalektički realizam

Filozofski i pedagoški obzori Marijana Tkalčića oblikuju se u napetosti između ontološkoga pitanja o naravi zbilje i praktičkoga pitanja o mogućnosti ljudskoga sudjelovanja u njezinu oblikovanju. U središtu te napetosti nalazi se njegovo temeljno stajalište koje sâm označava pojmom *dijalektičkoga realizma*. Taj pojam ne označava tek teorijsku poziciju unutar rasprava o realizmu i idealizmu, nego upućuje na cjelokupnu orijentaciju njegova mišljenja: nastojanje da se zbilja razumije kao dinamički proces u kojemu se susreću objektivna struktura svijeta i stvaralačka djelatnost subjekta. Da je tome zaista tako svjedoče već i neke sačuvane reminiscencije na Tkalčićeve filozofske i pedagoške obzore, poglavito one njegovih studenata i kolega.

³³ Na tome se tragu u potpunosti slažemo sa Željkom Konjuh, autorom prikaza knjige *Filozofski pogledi Marijana Tkalčića*, koji je s pravom ustvrdio: »Na kraju treba reći da je potrebno što više ovakvih studija koje nam vraćaju iz zaborava značajne ljude naše kulture. Dojam je da tema nije iscrpljena. Prof. Tkalčić zaslužuje opsežniju studiju, koja se ne bi odnosila samo na filozofske teme. Čitajući knjigu često smo osjećali nedostatak povijesne pozadine u kojoj je Tkalčić radio. Teško je zaključiti o uzrocima i utjecajima na njegov rad. Razlozi šutnje u jednom periodu i diskontinuiteti u njegovom svjetonazoru samo su naznačeni, ali ne i objašnjeni. I pored primjedaba koje upućujemo autorici Blaženki Horvat, mislimo da je knjiga vrijedna pažnje kako zbog teme tako i zbog načina njene obrade.« – Željko Konjuh, »Filozofski pogledi Marijana Tkalčića«, *Thélème* 38/1 (1992), pp. 49–51, ovdje p. 51.

³⁴ Usp. Defrančeski, »Uz filozofiju stvaralaštva Marijana Tkalčića: fragmenti jedne studije u nastajanju«, p. 135.

³⁵ Zanimljivo je primijetiti da su se 2025. godine pojavile dvije studije o filozofijskoj estetici koje usputno tematiziraju odnos Marijana Tkalčića i Ivana Fochta. Vidi: Tomislav Škrbić, *Umjetnost i sloboda* (Zagreb: Hrvatsko filozofsko društvo, 2025) pp. 41–42, 53. Predrag Finci, *Estetsko u promijenjenom svijetu* (Zagreb: Hrvatsko filozofsko društvo, 2025), pp. 141–142.

Tako je, primjerice, Kruno Krstić u tekstu naslovljenom »Filozofija u Hrvatskoj« za Tkalčića ustvrdio da

»<...> zastupa filozofiju 'dijalektičkog realizma', u kojoj je 'kriza' ishodišni pojam. Zbilja je nikad nedovršen proces stvaralaštva, obaranje gotovoga i težnje prema novome (Pokušaj određenja filozofije, 1920.)«.³⁶

S druge strane, Gajo Petrović je u tekstu naslovljenom »Umjesto predgovora – Sjećanje na profesora Tkalčića« zapisao da se Tkalčić još prije Drugoga svjetskoga rata deklarirao kao »dijalektički realist« te da se sa stanovitom simpatijom odnosio prema Marxu i dijalektičkom materijalizmu. Međutim, pritom ne bismo trebali ispustiti iz vida i to da ga je jako nervirao i odbijao

»<...> onaj 'dijalektički materijalizam' što se tada producirao u Sovjetskom Savezu i što su ga pojedinci uvezili u Jugoslaviju ili ga po stranoj licenci sami producirali čak i poslije političkog raskida sa Staljinom. Simpatizirao je s nastojanjima mladih jugoslavenskih filozofa-marksista da polazeći od Marxa razviju jednu drukčiju filozofiju i ohrabrivao nas je da u tome ustrajemo bez obzira na sve neprilike (jer bilo ih je dosta već tada, početkom pedesetih godina!). Pažljivo je pratio napose i tadašnje naizgled žive diskusije među francuskim marksistima, ali je bio razočaran i ljutio se, jer je od Francuza očekivao manje dogmatizma i više slobodnog nespitanog mišljenja. Nadao se da će u otkrivanju stvaralačkih potencijala Marxove misli jugoslavenski marksisti otići dalje od ostalih i u tome odigrati i značajnu međunarodnu ulogu«.³⁷

Premda Tkalčić sa sigurnošću nikako nije mogao znati da će nekim njegovim studentima i kolegama u nadolazećim godinama, nakon njegove nenadane i prerane smrti, poći za rukom »otkrivanje stvaralačkih potencijala Marxove misli«, a što je posljedično, kao što znamo, rezultiralo i zapaženom međunarodnom uredničkom djelatnošću časopisa *Praxis*, u novijoj hrvatskoj filozofiji malo je poznato da je Tkalčićev dijalektički realizam moguće shvatiti kao svojevrstnu pretpovijest opisanih zbivanja. Dapače, kako saznajemo iz pouzdanih pisanih izvora, njegova je filozofska i pedagoška misao, uprizorena u brojnim zanimljivim predavanjima, odigrala ključnu ulogu u formiranju budućih naraštaja mladih akademskih građana.

Ipak, pogrešno bi bilo kazati da Tkalčić u kasnijem periodu nije gajio određenu simpatiju prema Marxovoj misli i dijalektičkom materijalizmu generalno – premda se i tada do određene mjere nastojao distancirati svojim dijalektičkim realizmom. Na primjer, u tom su kontekstu posebno znakovite njegove riječi

³⁶ Kruno Krstić, »Filozofija u Hrvatskoj«, u: Filip Lukas (ur.), *Naša domovina* (Zagreb: Tiskara Matice hrvatskih akademičara, 1943), pp. 397–405, ovdje p. 404.

³⁷ Petrović, »Umjesto predgovora – Sjećanje na profesora Tkalčića«, p. 9.

iskazane u priopćenju za intervju *Filozofija kod nas*, objavljenim s podnaslovom »Za potpuniju sliku našega društvenog zbivanja«. Tada već zaposlen na Katedri za etiku i estetiku na zagrebačkome Filozofskom fakultetu, Tkalčić je s autoritetom ustvrdio:

»Da bi se što svestranije objasnila suvremena zbivanja u našem društvu, potrebno je po mome mišljenju, da se na Filozofskom fakultetu osnuje katedra za sociologiju s institutom za sociologijska istraživanja. U tome bi institutu moralo biti dovoljno fakultetskih i vanfakultetskih suradnika, kako bi se sistematski, suvremenim metodama istražili, opisali i klasificirali društveni odnosi i njihove razvojne tendencije. Kod nas, i pored nekih pokušaja, nisu – među ostalim – ispitani novi društveni oblici, različni utjecaji, preostaci starih shvaćanja i vladanja u pojedinim krajevima, u obitelji, u društvima, ustanovama i poduzećima, nije ocijenjena otpornost tih preostataka, značenje pokušaja i načina njihova prevladavanja i t. d. Tek tako istražena i razvrstana građa dala bi potpuniju sliku našega društvenog zbivanja, a ujedno i poslužila kao osnova za naučno uopćavanje i interpretaciju«.³⁸

Imajući na umu karakter publikacije i njegovo radno mjesto, potom je za širu javnost dodao:

»Što se tiče katedre za etiku i estetiku njen bi najpr[j]eči zadatak – u sadašnjim uvjetima – bio, da s marksističkoga stajališta sastavi historiju tih disciplina. Te bi historije dobro došle i kao udžbenici i kao neke predradnje, da se u toj materiji utvrde stavovi i metode za daljnje monografske radove. Međutim tu ima i teškoća, koje, iako nisu nesavladljive, traže i vremena i suradnika. Ta su područja, naime, vrlo složena, a njihova problematika osjetljiva. Naročito je takvo estetsko područje. Pored ekonomskih, društvenih i političkih prilika, u kojima su se oblikovali estetski nazori i teorije, razvili različiti stilovi i nastala pojedina umjetnička djela, treba posebno istražiti i estetske probleme pojedinih umjetnosti: arhitekture, skulpture, slikarstva, muzike, književnosti, folkloru i filma. Na žalost, na tom području, bar zasad, nema dovoljno suradnika, koji bi po svome interesovanju [interesiranju, op. a.] odabrali konkretnije probleme i rješavali ih na osnovi općih estetskih postavaka«.³⁹

Po interpretaciji iznesenoj u studiji Blaženke Horvat, Tkalčićevo filozofsko stajalište razvija se kao pokušaj prevladavanja jednostranosti kako klasičnoga metafizičkoga realizma, tako i subjektivističkih ili idealističkih redukcija zbilje.

³⁸ »Za potpuniju sliku našega društvenog zbivanja«, p. 6a–b, u: Vladimir Filipović, Oleg Mandić, Danilo Pejović, Gajo Petrović, Rudi Supek, Marijan Tkalčić i Predrag Vranicki, »Filozofija kod nas«, anketa s filozofskim radnicima iz Zagreba. Anketu proveo Jasen Grubić, *Narodni list Socijalističkog saveza radnog naroda kotara Zagreb* 12 (Zagreb, 1956), br. 3368 (prvi maj [1., 2. i 3. svibanj]), pp. 5–6, ovdje p. 6.

³⁹ Ibid., p. 6.

Horvat pritom ističe da Tkalčić u stanovitom smislu polazi od realnosti svijeta koji nije tek produkt svijesti, ali tu realnost ne shvaća kao nepokretnu danost, nego kao proces u kojemu se ostvaruju mogućnosti:

»Mada to eksplicitno ne kaže, Tkalčićevo nastojanje da pomiri i prevlada suprotne koncepcije u spoznajnoj teoriji i da nađe ‘novo’, te način kako on to čini izraz su njegove težnje da misli dijalektički. Kasnije će osnovna karakteristika njegovog filozofskog i pedagoškog mišljenja biti upravo traženje dijalektičkog jedinstva protivnosti. Spoznaja treba biti ‘nestatička’, ‘kontinuativna’, ‘fluktualna’, pa čak i ‘metodički pluralistička’. Ova posljednja odrednica znači jedinstvo suprotnosti«.⁴⁰

Horvat je također primijetila da Tkalčić u *Pedagogijskom leksikonu* potpisuje leksičku natuknicu »realizam«. U natuknici, među ostalim, piše:

»Realizam je naziranje, koje priznaje da je zbiljnost samostalna i neovisna o oblicima subjektivnoga doživljavanja i prerađivanja vanjskih utisaka, a traži da se mišljenje i ljudska aktivnost uopće što više priljubi stvarnosti kakva jest (realizam u umjetnosti)«.⁴¹

Nadalje, Tkalčić u natuknici govori o različitim vrstama realizma, no Horvat je s pravom dodala:

»Međutim u odrednici o realizmu on govori samo o spoznajno-teorijskom, naivnom, pojmovnom, materijalističkom i spiritualističkom realizmu. Svoj dijalektički realizam ne spominje budući da je to novo i nepoznato ime za tek domišljenu filozofsku poziciju«.⁴²

U tom kontekstu valja isto tako kazati da Tkalčić – brojeći i ranije spomenutu natuknicu – u *Pedagogijskom leksikonu* zapravo potpisuje sveukupno 167 filozofskih i pedagoških natuknica. Među njima, dakako, nalazi se i leksička natuknica »Filozofija«, u kojoj možemo pročitati sljedeće:

»Značenje filozofije i nije uvijek u rješenjima, često je odlučnije i važnije pronalaženje i formuliranje onih ‘vječno novih starih’ pitanja, koja pokreću ljudsko stvaralaštvo, a izviru iz promjenljive i sve dinamičnije konstelacije svijeta i života. Ta pitanja su u najvišem smislu riječi organizatorna, jer daju pravac ljudskom mišljenju i cilj i smisao svim ljudskim aktivnostima. To je možda i posljednje značenje Platonovih ideja. Sve radikalnija i obuhvatnija pitanja bila bi po tome

⁴⁰ Horvat, *Filozofski pogledi Marijana Tkalčića*, p. 22.

⁴¹ Marijan Tkalčić, »Realizam«, u: Steven Pataki, Marijan Tkalčić, Ante Defrančeski i Josip Demarin (ur.), *Pedagogijski leksikon. Priručnik za teoriju i praksu uzgoja* (Zagreb: Minerva, 1939), p. 342.

⁴² Horvat, *Filozofski pogledi Marijana Tkalčića*, p. 26.

suština filozofiranja, a prolazila bi kao crvena nit kroz sve njene preraslične historijske oblike i smjerove.⁴³

Upravo na tome tragu Horvat ispravno zaključuje:

»Već je ovdje Tkalčić formulirao osnovne misli svoje filozofske pozicije, a to su: čovjekovo stvaralaštvo, mogućnost drugačijeg no što jest i dinamični, kasnije će to nazvati dijalektički odnos čovjeka i svijeta. Te teze dalje će razraditi u tekstovima *Generacije i zbivanje* i *Leibniz*«. ⁴⁴

Dapače, u *Pedagogijskom leksikonu* postoji nemali broj leksičkih natuknica u kojima Tkalčić – svjesno ili nesvjesno – progovara o odnosu zbilje i stvaralaštva.⁴⁵

Bilo kako bilo, realizam je za Tkalčića nužan jer polazi od pretpostavke da zbilja nije proizvod svijesti, nego da posjeduje vlastitu strukturu i zakonitost. Međutim, taj realizam nije statičan niti mehanicistički: on je *dijalektički*, jer zbilju shvaća kao proces, kao gibanje u kojemu se odnosi, mogućnosti i oblici neprestano preobražavaju. Riječ je, dakako, o realizmu koji u sebi uključuje moment razvoja, napetosti i nadilaženja. Naime, ontološki obzor Tkalčićeva dijalektičkoga realizma određen je uvjerenjem da je zbilja strukturirana, ali ne i dovršena; ona nije zatvoren sustav gotovih entiteta, nego povijesno i stvaralački otvoren proces. U tom smislu, može se reći da Tkalčić ne prihvaća pojam zbilje kao dovršen sklop bića, nego kao povijesno otvorenu cjelinu u kojoj su

⁴³ Marijan Tkalčić, »Filozofija«, u: Steven Pataki, Marijan Tkalčić, Ante Defrančeski i Josip Demarin (ur.), *Pedagogijski leksikon. Priručnik za teoriju i praksu uzgoja* (Zagreb: Minerva, 1939), p. 93–94, ovdje p. 94.

⁴⁴ Horvat, *Filozofski pogledi Marijana Tkalčića*, p. 34.

⁴⁵ Osim leksičkih natuknica »Realizam« i »Filozofija«, za širu sliku svakako bi valjalo konzultirati i sljedeće natuknice: »Dijalektika« (pp. 50–51), »Estetika« (pp. 80–83), »Etika« (pp. 83–85), »Humanizam« (pp. 131–132), »Kultura« (pp. 177–178), »Materijalizam« (pp. 194–195) i »Metafizika« (pp. 199–201). Na ovome mjestu nećemo ulaziti u njihovu detaljniju analizu. Neka usput bude rečeno i to da je Tkalčić (su)potpisao i 5 natuknica u tzv. Ujevićevoj enciklopediji. Riječ je o sljedećim natuknicama: (I) »Anarhizam«, u: Mate Ujević (ur.), *Hrvatska enciklopedija*, sv. 1 (Zagreb: Naklada konzorcija Hrvatske enciklopedije, 1941, pp. 403–404, suautorstvo: Zlatko Gašparović); (II) »Bakunjin, Mihail Aleksandrovič«, u: Mate Ujević (ur.), *Hrvatska enciklopedija*, sv. 2 (Zagreb: Naklada konzorcija Hrvatske enciklopedije, 1941, p. 127); (III) »Cabet, Étienne«, u: Mate Ujević (ur.), *Hrvatska enciklopedija*, sv. 3 (Zagreb: Naklada konzorcija Hrvatske enciklopedije, 1942, p. 570); (IV) »Comte, Auguste«, u: Mate Ujević (ur.), *Hrvatska enciklopedija*, sv. 4 (Zagreb: Naklada konzorcija Hrvatske enciklopedije, 1942, pp. 34–46, suautorstvo: Marijan Petras); te (V) »Condorcet, Marie Jean Antoine, markiz de«, u: Mate Ujević (ur.), *Hrvatska enciklopedija*, sv. 4 (Zagreb: Naklada konzorcija Hrvatske enciklopedije, 1942, pp. 37–38, suautorstvo: Milan Ivšić). Riječ je o »nepoznatom« podatku koji se ne spominje u studiji *Filozofski pogledi Marijana Tkalčića*.

mogućnosti realna sastavnica. Upravo u toj otvorenosti nalazi se i temelj njegova shvaćanja stvaralaštva. Stvaralaštvo nije dodatak već dovršenoj stvarnosti, nego jedan od načina na koji se zbilja sama ostvaruje. Na tome se tragu dijalektičnost njegova realizma očituje u naglašavanju odnosa suprotnosti: bitka i mogućnosti, danoga i nadolazećega, objektivnoga i subjektivnoga. Suprotnosti se ne isključuju, nego se međusobno prožimaju i uvjetuju. Horvat pritom ističe da je za Tkalčića odnos suprotnosti unutarnji moment same zbilje, a ne tek misaona konstrukcija.⁴⁶ Štoviše, čovjek, kao povijesno biće, ne stoji nasuprot zbilji kao izvanjski promatrač, nego sudjeluje u njezinu razvoju. Time se subjekt ne apsolutizira, ali ni ne reducira na pasivni odraz objektivnih struktura. Takvo ontološko polazište omogućuje Tkalčiću da misli zbilju kao prostor mogućnosti. No, mogućnost nije tek logička kategorija, nego realna dimenzija svijeta. U tom smislu dijalektički realizam otvara prostor za razumijevanje povijesti kao stvaralačkoga procesa u kojemu generacije preuzimaju, preoblikuju i nadilaze naslijeđene oblike života.⁴⁷

U spoznajnom pogledu Tkalčićev dijalektički realizam polazi od pretpostavke da je spoznaja uvijek odnos. Ona nije ni puko preslikavanje zbilje ni njezina proizvoljna konstrukcija, nego proces u kojemu se mišljenje i zbilja međusobno posreduju.⁴⁸ Spoznaja je stoga dijalektički događaj: u njoj se susreću objektivna struktura svijeta i aktivnost subjekta koji tu strukturu zahvaća, interpretira i preobražava. Time Tkalčić izbjegava i empirističko reduciranje spoznaje na osjetilne podatke i idealističko zatvaranje u samodostatnost svijesti. Mišljenje je ukorijenjeno u zbilji, ali je istodobno sposobno zahvatiti njezine unutarnje odnose i mogućnosti.⁴⁹ Dakle, spoznaja je proces razotkrivanja, ali i proces oblikovanja – jer već sâm čin razumijevanja sudjeluje u povijesnom kretanju svijeta. Ovakav spoznajni obzor bitan je za kasnije razvijanje filozofije stvaralaštva. Ako je spoznaja već oblik sudjelovanja u zbilji, tada je i filozofija – kao reflektirano mišljenje – aktivni moment povijesnoga procesa, a ne tek njegova retrospektivna interpretacija.⁵⁰

⁴⁶ Horvat, *Filozofski pogledi Marijana Tkalčića*, p. 42.

⁴⁷ *Ibid.*, pp. 47–48.

⁴⁸ *Ibid.*, pp. 20, 17.

⁴⁹ *Ibid.*, p. 75.

⁵⁰ Više o tome vidu u: Marijan Tkalčić, »Egzistencijalizam (Kierkegaard – Heidegger – Sartre)«, *Zbornik radova Sveučilišta u Zagrebu* (Zagreb: Tisak i naklada Nakladnog zavoda Hrvatske, 1951), pp. 25–79. Potonju raspravu Tkalčić započinje sljedećim riječima: »Dijalektički razvitak prirodne i društvene stvarnosti i stalno ostvarivanje novih, viših i složenijih životnih mogućnosti najdublji je korijen djelotvorne filozofije, nepresušno je vrelo njene žive, revolucionarne problematike. Otkida li se od stvarnosti, od njenih naprednih razvojnih tendencija, tad se filozofija

Dijalektički realizam posebnu važnost zadobiva u Tkalčićevu pedagoškom mišljenju. Ako je zbilja proces, a čovjek njezin stvaralački sudionik, tada je odgoj nužno usmjeren na osposobljavanje pojedinca za svjesno i odgovorno sudjelovanje u tom procesu. Pedagogija, u tom kontekstu, nije tehnika prijenosa znanja niti puko oblikovanje ponašanja prema unaprijed zadanim normama; dapače, ona je uvođenje u svijet, dinamičku cjelinu odnosa. Na tome tragu, odgoj i obrazovanje imaju zadaću razvijati sposobnost razumijevanja zbilje u njezinoj složenosti i otvorenosti, ali i poticati stvaralačku inicijativu. Pedagoški čin tako postaje dijalektički odnos između tradicije i inovacije: učenik preuzima postojeće kulturne oblike, ali ih istodobno reinterpreterira i nadograđuje.

U tom smislu, Tkalčićev pedagoški obzor proizlazi neposredno iz njegova ontološkoga i spoznajnoga stajališta. Dijalektički realizam ne ostaje apstraktna teorija, nego se konkretizira u shvaćanju škole, nastave i kulture kao prostora stvaralačkoga susreta generacija. Međutim, po Tkalčićevu shvaćanju, generacija nije tek biološka ili kronološka kategorija, nego povijesni subjekt koji sudjeluje u oblikovanju zbilje, što Horvat povezuje s njegovim širim razumijevanjem povijesti kao procesa u kojemu se mogućnosti ostvaruju kroz djelovanje konkretnih subjekata i naraštaja.⁵¹ Filozofski i pedagoški obzori Marijana Tkalčića stoga se ne mogu strogo razdvojiti. Njegovo mišljenje pokazuje dosljednu težnju da se filozofija misli u jedinstvu s konkretnim kulturnim i povijesnim kontekstom.

Time Tkalčić zauzima osobitu poziciju unutar novije hrvatske filozofije i pedagogije: njegov projekt nije usmjeren prema izgradnji zatvorenoga sustava, nego prema artikulaciji otvorenoga horizonta mišljenja u kojemu se ontologija, spoznajna teorija i pedagogija međusobno prožimaju. Upravo u tom prožimanju nalazi se i dovoljno čvrsti temelj za razumijevanje njegova kasnijega nacrtu filozofije stvaralaštva. Štoviše, dijalektički realizam tako predstavlja teorijsku pretpostavku i unutarnju jezgru Tkalčićeva filozofskoga projekta: on omogućuje razumijevanje zbilje kao povijesno-stvaralačkoga procesa, čovjeka kao aktivnoga sudionika toga procesa, te filozofije i pedagogije kao djelatnosti koje pridonose osvješćivanju i oblikovanju toga sudjelovanja. Na toj će se osnovi u sljedećim poglavljima moći preciznije razmotriti Tkalčićev nacrt filozofije

---

suši u kruti splet praznih, neplodnih pojmova-shema, u dogmatski sistem, u kome se odražava ono staro, stvaralački nemoćno, ili se raspada u mnoštvo subjektivističkih 'nazora', u kojima se objavljuju prolazna 'moderna' lična ili skupna 'životna raspoloženja'. I upravo po tome što se otima, što uzmiče od živa života: od revolucionarnih pokreta, koji ostvaruju novo društvo i novoga čovjeka – takva je 'filozofija' i reakcionarna i epigonska, ne razvija se s konkretnom stvarnošću, nego je koči i poteže unatrag, ne zahvaća aktualne društvene sukobe i protivurječja [proturječja, op. a.], nego ih zaglađuje preživjelim rješenjima i raspadljivim 'sintezama'«. – Ibid., p. 25.

⁵¹ Horvat, *Filozofski pogledi Marijana Tkalčića*, p. 40–46.

stvaralaštva i pokušaj njegove rekonstrukcije kao nedovršenoga, ali koherentnoga filozofskoga projekta.

1.3. *Tkalčičevo stvaralačko pero*

Promatrajući Tkalčičevu pisanu ostavštinu u njezinoj cjelini, moguće je previdjeti unutarnju povezanost njegovih filozofskih i pedagoških nastojanja. Iako je tematski raspon njegova opusa širok – od metafizičko-gnoseoloških pitanja, preko rasprava o odgoju i nastavi, do studija o egzistencijalizmu i idealističkoj estetici – u pozadini tih raznorodnih interesa razaznaje se jedinstvena misaona intencija. Tkalčičevo stvaralačko pero nije ispicalo tek niz zasebnih priloga različitim disciplinama; ono je postupno oblikovalo prepoznatljiv filozofski horizont.

Upravo u toj postupnosti valja tražiti ključ razumijevanja njegova rada. Njegovi rani tekstovi, obilježeni snažnim teorijskim interesom za temeljne filozofske probleme, već naznačuju napetost između zbilje i mišljenja koja će kasnije biti artikulirana u okviru filozofije stvaralaštva. Kako bismo dodatno utemeljili našu tezu, ovdje ćemo skrenuti pozornost na sedam bitnih primjera.

1. Tkalčić već 1934. godine u knjizi *Pedagogija i tehnika učenja* progovara o odnosu generacija. Tako na jednom mjestu ustvrđuje:

»Jaz između ‘starih’ i ‘mladih’ nije bio nikada tako dubok kao baš u naše ‘pedagoško doba’. Mnogo je dublji no što je bio koncem prošloga vijeka kad je na nj upozorila naturalistička literatura«.⁵²

A nedugo nakon toga u istom tekstu upozorava:

»Podvojenost generacija slabi društvo, koje teži da se opet sredi, da skupi ono što prijeti da će se razići. Gdje da počne to sređivanje i sakupljanje, ako ne kod povezivanja generacija, koje treba da dá novu potku novom društvenom tkivu? To povezivanje, ta revizija odnosa između starih i mladih treba da započne baš u školi, jer je u njoj kontakt najneposredniji, najbličniji – tu su generacije najbliže. Samo varijante u shvaćanju te blizine dijele suvremene pedagoške struje u razne tabore. – Svi priznaju potrebu zbližavanja, jer nepriznavati, znači isto što i raditi protiv potreba vremena, znači unaprijed osuditi svoju akciju na neuspjeh«.⁵³

2. Godinu dana kasnije, u tekstu naslovljenom »Kako ćemo vaspitati našu omladinu? (Zadaća i položaj škole)«, Tkalčić kritički progovara o ondašnjim teškoćama i zaprekama u odgojno-obrazovnim strategijama:

⁵² Marijan Tkalčić, *Pedagogija i tehnika učenja* (Zagreb: Minerva, 1934), p. 7.

⁵³ *Ibid.*, pp. 7–8.

»Spomenuli smo već teškoće, ali baš te teškoće nameću i dužnost starijoj generaciji, dužnost koju mora ona da izvrši u službi budućeg života. Stariji treba da pomognu narodu i omladini u tom njihovom sudbinskom radu i stvaranju. Stariji treba da su u stalnom kontaktu s narodom i omladinom, treba da ih poznaju i vole. I još više! Stariji treba da žrtvuju svoja naziranja budućim naziranjima.«⁵⁴

Za njega, odgoj mora biti autonoman, slobodan, dok se nastavnik treba zalagati za određenu vrtu »prosvjetne demokracije«, što zapravo hoće reći da autoritet učitelja-nastavnika valja prije urediti kroz prizmu savjetnika i voditelja odgojno-obrazovnih procesa.⁵⁵ Pritom, Tkalčić će znakovito istaknuti, ponovno se javlja problem generacija, napetosti između staroga i mladoga, prošloga i budućega, što se preslikava i u odnosu učitelja i učenika. Međutim, potonji problem moguće je do određene mjere i razriješiti, te će Tkalčić na tome tragu na jednom mjestu zapisati:

»U tom odnosu između starije i mlađe generacije oblikuju se nove vrijednosti kao zajedničko djelo u kom omladina nalazi sebe, a stariji sebe u omladini. Pa i oni koji drže da postoji neki ravnocrtni napredak u [h]istoriji moraju da priznaju da stari ciljevi postaju sredstvima za više, nove ciljeve, koji će se ostvariti tek u budućnosti. Ali to nije sve! Ti stari ciljevi se pored toga održavaju i sprečavaju nadolaženje novih, oni se protiv njih bore, oni su zapreka napretku, pa ih treba žrtvovati i poništiti.«⁵⁶

⁵⁴ Marijan Tkalčić, »Kako ćemo vaspitati našu omladinu? (Zadaća i položaj škole)«, *Napredak: časopis za pedagogiju* LXXVI/8–9 (1935), pp. 334–339, ovdje p. 337.

⁵⁵ Tkalčić je pritom jasno naznačio određene probleme: »Borim se da se sva naša raspravljanja i suviše upravljaju prema tim naziranjima građanskih kultura na izdisaju. Borim se – i to za to, jer rješenja s tog gledišta mogu da budu samo tradicionalna ili reakcionarna. Za nas ne dolazi u obzir nikakova [nikakva, op. a.] 'vaspitna [odgojna, op. a.] restauracija'. Protiv toga ne važi ni prigovor da su ti stari ideali 'opće ljudski', da je u njima utkano nešto što je iznad vremena, iznad [h]istorijskoga zbivanja, nešto apsolutno, što treba očekivati. Apsolutno je filozofsko određenje, nominalno i apstraktno, koje traži svoju [h]istorijsku konkretnu formulaciju i ostvarenje odlučno i utjecajno samo u pojedinim [h]istorijskim epohama. Apsolutno, da ostanemo kod tog naziva, nameće se danas kao shema svakoj generaciji da mu da život svojom krvi, svojim duhom. Ne može apsolutno da bude u bilo kojem vremenu definirano, za vazda formulovano [formulirano, op. a.] i ostvareno. Svaka generacija ima zadatak da stvori svoj životni ideal, a taj će je opet formirati t. j. ostvariti se u borbi sa svim teškoćama i zaprekama koje se suprotstavljaju. Možda je bitna razlika između starih i mladih u tome, što su stariji laglje [lakše, op. a.] nalazili svoj životni stil, dok je to današnjoj omladini neobično teško – starije generacije su vaspitavali [odgajali, op. a.] – mlade moraju da to čine same. Ne može se omladini, tobože, olakšati vaspitanje [odgajanje, op. a.] tako da joj se naturaju stari životni stil, jer i pored toga što ga ona ne će i ne može htjeti, sprečava joj se da traži i nađe svoj«. – Tkalčić, »Kako ćemo vaspitati našu omladinu? (Zadaća i položaj škole)«, p. 336.

⁵⁶ *Ibid.*, p. 338.

S obzirom na stare i mlade generacije, Tkalčić također govori o stanovitom »vječnom prelaženju«, potrebi da se prevlada vlastita ograničenja, da se »izda vlastita prošlost« ako se pokazuje kao prepreka stvaralačkom gibanju povijesti, odnosno da se ustupi mjesto mogućnosti pojave »totalnoga čovjeka«. U tom kompleksnom odnosu propadanja staroga i rađanja novoga, čovjek se razotkriva kao *homo extaticus* – u punom smislu te riječi!⁵⁷

3. Godine 1936., u tekstu naslovljenom »Problemi nastavnog programa«, Tkalčić nastavlja započetu liniju argumentacije.⁵⁸ Najprije je ponudio vlastitu kritiku nastavnoga plana s osvrtom na ondašnje udžbenike, a potom je skrenuo pozornost na »negiranje«⁵⁹ postojećega stanja:

⁵⁷ Tkalčić stoga jasno naznačuje: »Kod nas škola ne može da bude samo konzervatorij, da vaspitava [odgaja, op. a.] prema nekim preuzetim gotovim vaspitnim [odgojnim, op. a.] idealima, ona naprotiv ima prvenstveno zadatak, da pomaže stvaranje novih još neformuliranih i neostvarenih ideala, a to može jedino onda, ako je autonomna, neprijetšnena politikom i predrasudama«. – Ibid., pp. 338–339.

⁵⁸ Valja uzeti u obzir i to da je Tkalčić u svojim ocjenama krajnje rezolutan. On ne govori smiono tek o potrebnim promjenama, nego zagovara i konkretna rješenja: »Ako želimo da podignemo naše škole, to treba da pobijamo birokratizaciju i da postavimo kao načelo da se nastavni program mora stalno obnavljati prema novim saznanjima nauke i pedagoške teorije i prakse.« – Marijan Tkalčić, »Problemi nastavnog programa«, *Glasnik Jugoslovenskog profesorskog društva XVI/8* (1936), pp. 681–693, p. 684. U istom kontekstu nastavlja o odgojno-obrazovnim vrijednostima: »Vrijednosti se po tom naziranju i *ne stvaraju*, one *postoje*, iako u zasebnom 'carstvu'. Problem vrijednosti nije tu u njihovu stvaranju nego u održavanju. Traži se filozofijski most preko ponora koji zjapi između [h]istorijskog zbivanja i vanvremenskog carstva vrijednosti. Međutim [taj se] možda najteži problem filozofije platonističkog tipa ne može uopće jednoznačno riješiti, jer dolazi do negiranja [h]istorijskog zbivanja, ili do negiranja vanvremenskog carstva vrijednosti, ali i do tvrdnje o njihovoj identičnosti ili, naprotiv, njihove di[j]alektičke napetosti«. – Ibid., p. 692.

⁵⁹ Tako se čini da potonje »negiranje« ima ključnu ulogu u filozofiji stvaralaštva: »U procesu pretjecanja samoga sebe, tj. u apriornom i di[j]alektičkom međusobnom obuhvatanju [obuhvaćanju, op. a.], u destrukciji svega tromoga i gotovog sraščuju i razvijaju se čovjek i svijet. U tom sraščivanju je i vrelo vrijednosti, i njihovih nosilaca, koji su – od tehničkih produkata pa sve do ličnosti – samo oruđa i sredstva njihove realizacije. Stvaralačko-djelotvorni akti znače da čovjek apriorno i dinamički sadrži u sebi svijet, i svijet čovjeka. Stvaralačko-djelotvorni akti nisu tako funkcije subjekta kome bi nasuprot bio neki 'objekt naprosto', oni su s onu stranu spoznajno-teorijskih distinkcija [distinkcija, op. a.] i dualizama. I samu destrukciju može se shvatiti jedino kao momenat tih akata. Destrukcija nije nihilizam, nego je razgrađivanje zapreka, a to će reći nepodatljivosti i neorganizovanosti [neorganiziranosti, op. a.] oruđa. Destrukcija planski restrukturira i organizira gotovosti, i podiže ih kao materijal na viši stepen egzistencije.« – Ibid., p. 693. Sve to dovelo je Tkalčića do artikulacije vlastite vizije *obrazovanja* kao odgojno-obrazovnoga procesa: »*Obrazovanje je pedagoškom prednošću planski vođena destrukcija zapreka, koja istovremeno indirektno djeluje, izaziva i oslobađa stvaralačko-djelotvorne akte tj. dovodi do preobraženja čov[j]jeka i svijeta stvarajući i ostvarujući [ostvarujući, op. a.] vrijednosti, kao supstanciju opće ljudske zajednice*«. – Ibid., p. 693.

»Ne smije se zaboraviti, da i negiranje ima svoju sintetičku moć. Ta moć ruši zapreke i sve idole, devalvira završena stanja i kod nastavnika i kod učenika – ona je kao ‘pedagoška samozataja i prednost’ osnov njihovih međusobnih utjecaja, po njoj dolazi i do dramatski – napete suradnje generacija«. ⁶⁰

Ovdje posebno upada u oči činjenica da Tkalčić izrijeком govori o *humanizmu*, a ne o *dijalektičkome realizmu*. Tako je, među ostalim, zapisao i sljedeće retke:

»Takav humanizam ne priznaje da postoji zasebno gotov svijet i zasebno gotov čovjek, nego naprotiv tvrdi da čovjek i svijet stalno nastaju u međusobnom osvajanju i podlijevanju«. ⁶¹

Nešto kasnije u tekstu dodatno je pojasnio što pod time misli, govoreći ovoga puta o *panhumanizmu*, te povezujući potonji neologizam s vlastitom teorijskom pozicijom:

»Ako mi je dopuštena ova hibridna riječ, nazvao bih taj ideal *panhumanizmom*, koji je zbiljska i di[j]alektička kopča između čovjeka i svijeta. Iako ne mogu ovdje da razvijem problematiku tog ideala, ipak bih s nekoliko riječi obilježio njegovo filozofsko značenje. Panhumanizam shvatam [shvaćam, op. a.] dinamički, a on ne može biti dogmatički određen, gotov i završen kao neka vansvjetska, vanvremenska ideja, ali ne može se odrediti ni psihološki kao ‘suština’ ličnosti; zahvatiti ga se može samo fenomenološko-ontički kao *supstanciju* života, [h]istorije i ljudske zajednice. Ta supstancija i postoji samo u vječnom nastajanju i neprestanom konkretiziranju u vječnoj aktualnosti. Panhumanizam kao ideal, kao osnov pedagogije, pobija bolećivo psihologiziranje nastave, ne donosi smirenosti i harmonije, nego napetost i krizu, a nama ni respekta pred idolima prošlosti, koji ustraju u današnjici«. ⁶²

Sukladno svemu ranije navedenom, Tkalčić je na kraju dodao:

»Bit samoradinosti i samoobrazovanja je mimo ta mišljenja u izravnom izbivanju *novih stvaralačko-djelotvornih akata*, u *prelaženju* iz završenih jednostranih stanja i oblika u ono što je dinamički obuhvatno, nedovršeno i neoblikovano. Nov stvaralačko-djelotvoran akt rađa se kao što se rađa nova životna vrsta. *Obrazovanje je preobraženje, drugi porođaj*. Ne odbacuje se time ono što je već gotovo, i ne drži se ono čega još nema – nego se upravo u *prelaženju* nalazi njihovo ‘di[j]alektičko jedinstvo’, tj. punoća zbivanja. I kao što empirijska biologija ne može da dopre do posljednjeg korijena života, tako ne može ni didaktika ni psihologija, ali ni logicistička metafizika da dopre do prava iskona stvaralačko-

⁶⁰ Ibid., pp. 684–685.

⁶¹ Ibid., p. 687.

⁶² Ibid., pp. 687–688.

djelotvornih akata. Ti novi stvaralačko-djelotvorni akti znače da nema gotova čovjeka ni gotova svijeta«. ⁶³

4. Godine 1937., u tekstu naslovljenom »Prosvjetna komora«, Tkalčić je ponudio vlastitu ocjenu tadašnjega nastojanja da se oformi i institucionalizira jedno tijelo koje bi brinulo o najvažnijim odgojno-obrazovnim pitanjima toga razdoblja. ⁶⁴ Sukladno svojim idejama i nastojanjima, a pritom ponovno stavljajući naglasak na povjerenje u buduće generacije i nastavnike, Tkalčić je u tekstu, među ostalim, ustvrdio:

»Nova pedagogika rađa se uvijek u novim društvenim pokretima, koji joj daju sadržaj, nove ideale, smjer i određenost. Pedagozi osvještavaju pedagoške težnje i pojmovno ih razrađuju. Danas još stvaranje nije dovršeno, ideali se još nisu kristalizovali [kristalizirali, op. a.]! Da li je to dovoljan razlog da injekcijama podržavamo neke preživjele autoritete u koje pravo i sami ne vjerujemo? Bojimo se haosa? Da, taj strah oživljava nemoćne autoritete, koji nas u s p a v l j u j u, pa zatvaramo oči pred vrtlogom *krize*. Bila ona prolazna ili trajna – sigurno je, da će ostaviti tragova, da će obilježiti svojom pokretljivošću, nestalnosti odnosa, nespokojsvom i napetosti i buduće 'normalno' stanje. S tim treba da računaju i sva autoritativna nastojanja, jer će sve buduće organizacije biti 'problematičnije'. Nijedna institucija neće se održavati samo svojom inercijom, nego stalnim zahvatom volje; autoriteti neće se graditi na nekim transcendentnim moćima, nego na interesima i težnjama društva kao c[j]eline; oni će vrijedeti [vrijediti, op. a.] toliko, koliko će koristiti društvu i njegovim stremljenjima. I sve uredbe i propise dobiće [dobit će, op. a.] to značenje. Uredbe mogu da kanalizuju [kanaliziraju, op. a.] svakidašnju praksu, ali ne mogu da formiraju ona napupala prezentna nastojanja, koja još traže svoj oblik i svoj izraz«. ⁶⁵

5. Godine 1938., u tekstu naslovljenom »Srednja škola i volonteri«, Tkalčić kritički razmatra razliku između *odgoja* i *dresure*. Pritom se dotaknuo i nastavnoga plana, odnosno tzv. »idejne koncentracije«, za koju je indikativno ustvrdio:

»Idejna koncentracija je sigurno najteže i najdublje pitanje današnje srednje škole. A nije to ni čudno! Tu se sabiru sva duhovna strujanja, svi pokreti nekoga doba: ključaju i vrtlože, slijevaju i raspršuju. I treba naročit organ da se osjeti taj dubinski život. Ko nije sam u njemu, ko ne diše u toj osobitoj atmosferi, za

⁶³ Ibid., p. 692.

⁶⁴ Tkalčić je i ovdje, zastupajući vlastite stavove o odnosu generacija, izrazio stanovito neslaganje: »Silom se tu kleše čovjeka, silom mu se nameću uske dogme, silom se od njega gradi precizni stroj, silom se razgrađuje stvaralačka, slobodna ličnost.« – Marijan Tkalčić, »Prosvjetna komora«, *Glasnik Jugoslovenskog profesorskog društva* XVII/6 (1937), pp. 401–406, ovdje p. 402.

⁶⁵ Ibid., pp. 402–403.

nj i ne zna, taj život ne postoji za nj – a ipak su to pomicanja tla, ustalasanost, preludiji budućih simfonija nove generacije.«⁶⁶

Sve to kako bi naposljetku došao do sljedećega zaključka:

»<...> prosv[j]eta [je] ipak najkraći put koji vodi do unutrašnjega oslobođenja čovjekova i do većih i viših životnih potreba i zahtjeva – do napretka!«⁶⁷

6. Tkalčić je svoju filozofijsko-pedagošku teoriju u znatnoj mjeri unaprijedio u kasnijim radovima. Tako je 1940. godine, među ostalim, u tekstu naslovljenom »Ideja obrazovanja i nastavnici« upozorio na poražavajuću praksu dresiranja, koja se sve češće pronalazi u školskim ustanovama, i to nauštrb istinskoga odgajanja i obrazovanja.⁶⁸ Tkalčić je na tome tragu s pravom konstatirao:

»Mnoštvo prolaznih utisaka, neproživljeno i bučno izivljavanje, nasrtanje i stalno previranje 'dinamičkih' nazora na svijet i život nagone na ukalupljivanje i dresuru vođa i vođenih, a ne na pravo obrazovanje ličnosti, koja je organ općeljudske stvaralačke zajednice. Dresura se ne osvrće na viši kulturni život, na stalni napor i stalno naprezanje da se prevlada neko stanje i dohvati drugo, složenije i obuhvatnije, nego potiče lako i nesmetano izivljavanje ili bespomoćno primanje tuđih mišljenja, osjećanja i htijenja. Dresura zavodi čovjeka da ustraje, obrazovanje ga navodi da prelazi, dresura ga ujednačava, obrazovanje ga diferencira, dresura zadovoljava sebeznales, gotove funkcije primanja, obrazovanje presavija, pokreće i usmjerava stvaralačke funkcije davanja.«⁶⁹

⁶⁶ Marijan Tkalčić, »Srednja škola i volonteri«, *Glasnik Jugoslovenskog profesorskog društva* XIX/3 (1938), pp. 165–172, ovdje p. 168.

⁶⁷ Ibid., p. 172.

⁶⁸ Tkalčić je u okviru istoga teksta ponudio i širu kritiku protekloga vijeka: »Taj je vijek propovijedao pravdu, jednakost i slobodu – raskrio je najšire vidike, a zakrio tijesnu prošlost. Ali se pravda izmetnula u pravo jačega, jednakost u nasilno ujednačavanje, sloboda u zločin protiv društva i poretka: budućnost se zamaglila, a prošlost, praprost, ukazala se u svoj svojoj strahoti. Nema sumnje, plodovi ne prilikuju [prilice, op. a.] nastojanjima, a ta se nedoraslost, ta dvoičnost, ta unutrašnja laž prekriva lijepim riječima i ničim opravdanim pouzdanjem u stalni napredak, stalni uspon. Što današnjoj pobuni protiv razuma, nauke, slobodnoga mišljenja i uvjerenja, što današnjoj dubokoj uznemirenosti i pometenosti osamljena čovjeka, što današnjoj neugašljivoj težnji za vladanjem i uživanjem, što današnjem raspadanju društvenih ustanova i obveza mnogi ne traže korijena u tom lakomislenom vijeku, nego u pokvarenom poslijeratnom doba, nije samo površno traženje najbližih, opipljivih uzroka nego i stvaralačka nemoć koja dotjeruje sve izvjekovano da bi ishodila povratak djedovskim životnim oblicima« – Marijan Tkalčić, »Ideja obrazovanja i nastavnici«, *Nastavnički pokret: list za staleška, kulturna i prosvjetna pitanja* I/3 (Zagreb, 1940), p. 2.

⁶⁹ Ibid.

To ga je, među ostalim, navelo i na izražavanje kritičkoga odmaka od uobičajenih, onodobnih odgojno-obrazovnih praksi, koje u nemalom broju slučajeva perpetuiraju nepomirljivu razliku između »dresiranih dvonožaca« i visokoobrazovanih pripadnika ljudske vrste:

»Tjesnogrudno omeđivanje, ljubomorno čuvanje i bojažljivo isticanje nacionalnih i kulturnih osobina, sigurno je primjerenije dresiranom 'dvonošcu' nego 'čovjeku' kome je čovječnost zadatak što ga svaka generacija rješava na svoj način: neprekidnim i djelotvornim samoobrazovanjem«. ⁷⁰

Pritom je, ponovno, zanimljivo primijetiti da Tkalčić svoj filozofski i pedagoški nazor usko veže uz određenu vrstu *humanizma*, u kojemu se (samo)-obrazovanje otkriva kroz ostvarivanje čovječnosti generacija kao povijesno-historijskih subjekata:

»Iz te sveobuhvatne čovječnosti izvire pravo stvaranje, tek čovječnost pokreće one najplodnije slojeve ljudske duševnosti, tek čovječnost daje smisao i oblik svakoj naciji. I samo zavedeni omeđuju naciju od čovječanstva, samo izopačeni ističu nacionalizam protiv čovječnosti, dresuru protiv obrazovanja, samo strašljivi i nasilni potkopavaju opstanak, osiromašuju narod i zarobljuju viši život«. ⁷¹

7. U konačnici, valja kazati da se Tkalčićeva teorija u velikoj mjeri razvijala u skladu s duhom vremena, u dosluhu s dijalektičkim materijalizmom, što se ponajbolje vidi u njegovoj knjizi *Uspón i pad građanskog odgoja* iz 1950. godine. Tkalčić je ondje, sada već u poznim godinama razvoja vlastitoga stajališta, u posljednjem odlomku knjige zapisao:

»Građanska se klasa, evo, u svom naglom propadanju i u pedagogiji obraća religiji i crkvi, koje je nekada razarala kao stegu, kojom je feudalni poredak okivao njen revolucionarni uspon. Porekavši sve svoje nekad napredne ideje, okušavši sve načine svoga društvenoga djelovanja – načine, koji postaju to suroviji što su neuspješniji – stvaralački iscrpljena buržoazija sad je kao trulo deblo koje ne tjera mladice. I bit će oboreno!«. ⁷²

S druge strane, njegovi kasniji radovi – osobito oni u kojima se izravnije dotiče pitanja zbilje i stvaralaštva – pokazuju zrelost i samosvijest projekta koji više nije tek »teorijski nacrt«, nego pokušaj obuhvatne interpretacije dijalektičkoga zbivanja. Njegovi pedagoški radovi i didaktičke rasprave ne predstavljaju tek »primijenjeni« dio njegova opusa, nego konkretizaciju misaonoga napora koji nalazimo u njegovim teorijskim tekstovima. Međutim, ne treba zaboraviti

⁷⁰ Ibid.

⁷¹ Ibid.

⁷² Marijan Tkalčić, *Uspón i pad građanskog odgoja* (Zagreb: Pedagoško-književni zbor, 1950), p. 42.

i to da je Tkalčić napisao i dva umjetničko-teorijska teksta u formi razgovora. Prvi tekst nosi naslov »O prievodu«, objavljen je 1944. godine, u periodu kada je Tkalčić još uvijek predavao na Učiteljskoj školi u Karlovcu, dok je drugi tekst naslovljen »Symposion« i datira iz 1953. godine, dakle svega 3 godine prije Tkalčićeve smrti. Oba su teksta strukturirana kao fiktionalni razgovori likova o temama kojih se Tkalčić nerijetko doticao u svojim drugim napisima. Konkretnije rečeno, likovi prvoga teksta su tzv. »Pjesnik«, »Nakladnik« i »Prevodilac«, dok je radnja smještena na zagrebačkome Zrinjevcu, u uredničkim prostorijama HIBZ-a (tj. Hrvatski izdavački bibliografski zavod). Tema je razgovora, kao što sugerira već i sâm naslov, problem *prevođenja* u kontekstu stanovitoga oblika umjetničkoga stvaralaštva. S obzirom na opseg teksta, ovdje ćemo prenijeti tek odabrane fragmente njihova razgovora.

Pjesnik:

»Stvaramo sada <...> u svome vremenu, zapljuskuju nas njegovi pokreti, bodu njegovi nedostaci, prožimaju njegovi vidici. I probijamo odrvenjelu svakidašnju stvarnost, prodiremo do samoga srдца svih stvari, do onoga, što u njemu sve budnije bdi i vazda je na skoku. A sve ima svoje srđce, što nešto priželjkuje i stremi za još neostvarenim. Kadkada [katkada, op. a.] se zavilo u sebe, jer se prepalo, pa samo sanja, kadkada [katkada, op. a.] se nada, ljuti, opire i buni. U najneznatnijoj je pojavi nešto neostvoreno, čitav nevidljiv svi[j]et, koji hoće na vidjelo. Evo, zaokuplja nas i razpiruje [raspiruje, op. a.] taj životni napon kako se propinje, pada i opet se pridiže. Slutimo neizrecivu tajnu svega što postoji, u nama blista nov svi[j]et kao čudo.«⁷³

Nakladnik:

»Čin stvara i oživljava djelo <...> stvaranje nikada ne zastaje, potiče samo sebe <...> a i otkriva [otkriva, op. a.] se samo u stvaranju. Umjetničko je djelo kao stinut čin jedno, jedino i jedinstveno, kako reče pjesnik, ali je po svome značenju, po svojoj prirodi mnogoliko, jer u sebi krije i druga djela, koja će se još objelodaniti.«⁷⁴

Prevodilac:

»Naprotiv, stvaralački se čin i podiže iz pojedinačne duševnosti, kako se izgradila i oblikovala u nekoj okolini. Procijediti [procijediti, op. a.] svoj svakidašnji ja ne znači odbaciti sebe lično i pretvoriti se u nešto bezlično.«⁷⁵

⁷³ Marijan Tkalčić, »O prievodu«, *Vienac* 36 (1944) 4, pp. 77–82, ovdje p. 82.

⁷⁴ *Ibid.*, p. 81.

⁷⁵ *Ibid.*, p. 79.

S druge strane, radnja drugoga teksta smještena je u salonu doma jednoga estete, dok u fiktivnome razgovoru sudjeluju tzv. »Estet«, »Kritik«, »Umjetnik« i »Filozof«. Tema je razgovora pokušaj kritičkoga razmatranja razlike između *okusa* i *ukusa* u kontekstu stvaralaštva kao takvoga. Kao i u prethodnom slučaju, ovdje donosimo tek odabrane fragmente njihova razgovora.

Estet:

»Ne sjedinjava li baš umjetnost oblik i sadržaj, nije li njena najveća odlika, što u sebi usklađuje ono, što mišljenje ne može sastaviti? Ne recite, da ja i ne mogu drugačije, jer mi je dekorativni stil najbliži <...> No, da i jest tako <...> dopuštam! Ali ipak, zar je bez ikakva umjetničkog značenja, što je čist oblik primjeren istančanu osjetu, zar jedno ne traži drugo kao svoju dopunu? I što je umjetnička zamisao čistiji oblik, to je njen osjetni izričaj finiji, prelomljeniji: najviša je umjetnička zamisao sama po sebi osjetna, a čist osjet produhovljen. Nema tu ni neiskazane misli, ni neoblikovana, mutna taloga <...> oblik i sadržaj se izjednačili u slobodnom tijeku, u gibanju stvaralačke linije <...>«⁷⁶

Kritik:

»U svakom se istinskom umjetničkom djelu prikazuje sam stvaralački akt na djelu, čin, koji gradeći ljepotu i sam se u njoj utjelovljuje <...> ispunjava je kao njen iskonski sadržaj i živ smisao <...> Uzalud bismo tražili jasan razumski odnos između estetskoga i izvanestetskoga, uzalud bismo im nametali bilo koju neumjetničku mjeru, jer je njihov dinamičan srast i rasplet unutrašnji napon žive ljepote. Taj bi se neobičan i osobiti odnos možda približno izrekao kontrastom, osjećajnim kontrastom, koji je temeljni motiv umjetničkoga stvaranja.«⁷⁷

Umjetnik:

»Evo glavnoga zadatka, vječne teme istinske, velike umjetnosti: čovjek u svojoj potrebi i suštinskoj težnji, da bude cjelovit i slobodan, da bude stvaralac. A ta se potreba ne zadovoljava, ta se težnja ne ispunjava ujedinjavanjem samoga sebe, u samome sebi, nego stvaralačkim zahvatom izvan sebe, mijenjanjem, preobražavanjem prirodne i društvene stvarnosti. Tà čovjek i nije gotov, završen, nego se stvara u besprekidnoj borbi, u osvajanju svoje ljudske suštine, koja se najavljuje u umjetničkoj slici. Sve, što se ugotovilo i ugotovani, ukrutilo i ustalilo, sastavina je prekretna zbiljanja, konačno u beskonačnom <...> a vizija prozire sve kao cjelokupnu cjelinu, obuhvaća istaknuto i potisnuto, stvarno i moguće – ono što jest, što znamo i ono što nastaje, što sanjamo. Vaš je oblik nepomična sleđena maska, beskrvna sjena, a moj san živa istina, potpuna zbilja.«⁷⁸

⁷⁶ Marijan Tkalcčić, »Symposion«, *Hrvatsko kolo* 6 (1953), pp. 249–262, ovdje p. 256.

⁷⁷ *Ibid.*, p. 260.

⁷⁸ *Ibid.*, p. 256.

Filozof:

»Zbivanje, koje stvara i rastvara, zbivanje kao vječno preobražavanje, unutrašnje je duboko protivrjeđe [proturjeđe, op. a.], nestišan nemir, drama najcjelovitije cjeline. A taj je nemir svagda nazočan, u svakom je momentu, iako ponajčešće prekriven, neznan.«⁷⁹

Posebno je zanimljivo promatrati kako se u njegovim ranim i kasnim radovima postupno kristaliziraju temeljni pojmovi koji će obilježiti filozofiju stvaralaštva (npr. *generacije, zbivanje, stvaralaštvo*). Premda se oni u početku javljaju implicitno, u formi razmatranja pojedinih filozofskih problema ili povijesnih figura, s vremenom poprimaju sve jasnije konture. Time se Tkalčićevo djelo može čitati kao proces samorazumijevanja – kao misaoni put na kojemu autor postupno dolazi do vlastite koncepcije zbilje i stvaralačkoga subjekta.

Analiza njegovih radova stoga zahtijeva dvostruku perspektivu. S jedne strane, potrebno je uočiti kontinuitet temeljnih motiva koji povezuju njegove rane i kasne tekstove. S druge strane, jednako je važno prepoznati razvoj, pomake i naglaske koji svjedoče o sazrijevanju njegova stajališta. Tek u toj napetosti između trajnosti i promjene moguće je razumjeti specifičnost Tkalčićeva doprinosa. U konačnici, govor o »Tkalčićevu stvaralačkom peru« ne označava tek stilsku ili bibliografsku oznaku, nego upućuje na samu narav njegova filozofiranja. Pisanje je za njega oblik sudjelovanja u zbilji – način na koji filozof preuzima odgovornost za svoje vrijeme. Stoga njegova djela ne treba promatrati samo kao povijesne dokumente, nego kao pokušaje zahvaćanja i oblikovanja misaonoga prostora u kojemu se susreću teorija i praksa, mišljenje i odgoj, pojedinac i generacija. U tom će se svjetlu u nastavku analizirati Tkalčićevi rani i kasni radovi posvećeni temama zbilje i stvaralaštva, kako bi se pokazalo na koji se način iz njihova unutarnjega razvoja rađa ono što danas prepoznajemo kao njegov nedovršeni, ali nesumnjivo originalni projekt filozofije stvaralaštva.

2. Tkalčićev nacrt filozofije stvaralaštva

Ako se Tkalčićev dijalektički realizam može razumjeti kao ontološko i spoznajnoteorijsko polazište njegova mišljenja, tada se filozofija stvaralaštva pojavljuje kao pokušaj njegove povijesne i praktičke konkretizacije. Riječ je o nastojanju da se zbilja, čovjek i povijest promisle u njihovoj uzajamnoj dinamici, pri čemu stvaralaštvo ne označava tek jednu od ljudskih djelatnosti, nego temeljnu dimenziju odnosa između čovjeka i svijeta. Potonju svezu, koja nerijetko prerasta u stanovitu revolucionarnu napetost, Tkalčić također tema-

⁷⁹ Ibid., p. 260.

tizira i u svojoj knjizi *Dijalektičko jedinstvo odgoja, obrazovanja i nastave*, u kojoj je, među ostalim, znakovito istaknuo:

»U revolucionarnom pokretu, u samom historijskom procesu, koji planski preobražava čitavo društvo, pronalazi i pedagogija nov sadržaj odgoja, obrazovanja i nastave, a ujedno i djelotvorne načine, kojim utvrđuje i razvija nov ‘pedagoški odnos’, istinsku i stvaralačku suradnju starijih i mlađih.«⁸⁰

Iako Tkalčićev nacrt filozofije stvaralaštva nije izložen u obliku dovršenoga sustava, on je ipak prisutan u fragmentima, skicama i problemskim analizama, osobito u spisima »Generacije i zbivanje (Nacrt filozofije stvaralaštva)« i »Filozofija i zbilja (Slučaj Leibniz)«. U tim se tekstovima oblikuju temeljne kategorije njegova projekta: zbivanje, generacija, mogućnost, dijalektičko jedinstvo čovjeka i svijeta, te napetost između nužnosti i slobode. Međutim, s obzirom na njezin višeznačni *nomen*, valja isto tako jasno kazati da »filozofija stvaralaštva« nije zamišljena kao teorija umjetničke produkcije, nego kao ontologija povijesnoga procesa. Stvaralaštvo u ovom kontekstu označava način na koji zbilja sama sebe ostvaruje kroz ljudsko djelovanje, pri čemu čovjek nije izvanjski promatrač svijeta, nego mjesto njegova preobražaja. Upravo u toj tezi nalazi se i jezgra Tkalčićeva projekta.

2.1. »Generacije i zbivanje (Nacrt filozofije stvaralaštva)«

U tekstu »Generacije i zbivanje (Nacrt filozofije stvaralaštva)« Tkalčić razvija temeljne kategorije filozofije stvaralaštva polazeći od pojma *zbivanja* kao ontološke osnove zbilje kao takve.⁸¹ Već na samome početku jasno naglašava da zbivanje nije proces koji se odvija neovisno o čovjeku, nego proces u kojemu je čovjek konstitutivno uključen:

»Zbivanje se ne zameće, ne raspliće se i jedra bez sudjelovanja čovjekova: stanja i događaji, postojanje i nastajanje nisu izvan dohvata ljudskih stvaralačkih moći.«⁸²

⁸⁰ Marijan Tkalčić, *Dijalektičko jedinstvo odgoja, obrazovanja i nastave* (Zagreb: Školska knjiga, 1951) p. 17.

⁸¹ Horvat dodatno ističe: »Tu se kritizira spoznajnoteorijsko stajalište koje razdvaja čovjeka i svijet, i Tkalčić kao rješenje nudi bezdisciplinarnu kompleksnu koncepciju u kojoj se dijalektički sjedinjuju čovjek i svijet. O tom problemu piše u kasnim spisima pridajući posebno značenje dijalektičkom jedinstvu čovjeka i svijeta, subjekta i objekta«. – Horvat, *Filozofski pogledi Marijana Tkalčića*, p. 41.

⁸² Marijan Tkalčić, »Generacije i zbivanje (Nacrt filozofije stvaralaštva)«, *Glasnik Jugoslovenskog profesorskog društva XX/5* (1940) [pretisak u Nakladi Zora], pp. 334–346 [1–14], ovdje p. 1. Isti tekst otisnut je pod naslovom »Generacije i zbivanja (Nacrt filozofije stvaralaštva)« u: Horvat, *Filozofski pogledi Marijana Tkalčića*, pp. 107–120. U ovom radu referirat ćemo se na pretisak u Nakladi Zora.

Navedena formulacija jasno pokazuje da zbilja nije samostalan, zatvoren sustav koji postoji neovisno o ljudskom djelovanju, nego dinamički proces koji se ostvaruje kroz ljudsku praksu. Čovjek i svijet nisu odvojeni entiteti, nego »zajedno grade ‘*napet splet*’, stalno se razračunavaju: sraščuju i udaljuju«,⁸³ pri čemu »zbivanje stvara i samo sebe – svagda iznova nadilazi samo sebe, grana se, proširuje se i produbljuje, uvijek je aktuelno, *savremeno* [aktualno, *suvremeno*, op. a.]«. ⁸⁴ Pojam zbiljanja tako označava temeljnu ontološku strukturu zbilje. Ili drukčije kazano, zbilja nije skup gotovih i trajnih entiteta, nego proces koji se neprestano preobražava. Tkalčić u tom pogledu izričito naglašava da je

»<...> zbianje samosazdano: stvara sve, stvara i sebe, ono je vječno pokretljiva, neustavljiva i nikada dovršena srž svega, ono je prava i istinska zbilja. I nema zbilje izvan njega, nema neki ukrućen, vanvremenski, nedohvatljiv ‘svijet po sebi’ koji ne bi bio nanos nedovršena zbianja – što se taloži i smiruje, ali i uzbuđuje i pokreće«. ⁸⁵

Ova formulacija potvrđuje da zbianje nije tek jedna dimenzija zbilje, nego njezina najdublja ontološka osnova. Zbilja ne postoji kao dovršena cjelina, nego kao proces koji se neprestano nadilazi i preobražava. Upravo zato zbianje »stalno nadilazi samo sebe, jača i produbljuje se time što svladava najteže zapreke, najveće otpore«. ⁸⁶ Ovdje također dolazi do izražaja i dijalektička narav Tkalčićeva mišljenja: zbianje nije linearni proces, nego proces unutarnje napetosti, u kojemu se *ostvarenje* i *nadilaženje* međusobno uvjetuju.

Unutar toga ontološkoga horizonta osobito mjesto zauzima pojam *suvremenosti*. Suvremenost ne označava tek vremenski presjek ili kronološki trenutak, nego način sudjelovanja u zbianju. Tkalčić ističe da

»<...> [s]uvremenost nije izmjerljiv presjek stalnoga vremenskog tijeka, nego je stvaranje samosazdanoga zbianja, *sudjelovanje te nedjeljive i neodjeljive cjeline u svakom svom momentu*«. ⁸⁷

Time suvremenost postaje ontološka kategorija: ona označava način na koji se zbianje konkretizira u povijesnom iskustvu. Svaki povijesni trenutak nije tek prolazna točka u vremenu, nego moment u kojemu se ostvaruje cjelina zbianja:

»U svakom [h]istorijskom času sudjeluje čitavo nedovršeno zbianje, u svakoj konkretnosti prozire se njegova opća tektonika«. ⁸⁸

⁸³ Ibid., p. 6.

⁸⁴ Ibid.

⁸⁵ Ibid.

⁸⁶ Ibid., p. 7.

⁸⁷ Ibid., p. 6.

⁸⁸ Ibid.

Povijest se stoga ne može razumjeti kao niz dovršenih stanja, nego kao proces u kojemu se cjelina zbilje neprestano preobražava. Tkalčić u tom kontekstu uvodi i pojam *generacije* kao povijesnoga nositelja zbivanja. Generacija, međutim, nije određena biološkim ili kronološkim kriterijima, nego svojim odnosom prema zbivanju – ona se definira kroz sposobnost nadilaženja postojećega stanja. Upravo zato Tkalčić izričito naglašava da se zbivanje obnavlja »<...> u nizu generacija, i to ne bioloških, po rođenju, već onih što se sabiru, zbližuju i povezuju time što nadilaze sve gotovo i stečeno u sebi i oko sebe«. ⁸⁹

Generacija je, dakle, povijesni subjekt stvaralaštva; ona nije pasivni nasljednik prošlosti, nego aktivni nositelj njezina preobražaja. Generacija se pritom pojavljuje kao prijelazni moment unutar zbivanja; ona nije stabilna i trajna struktura, nego proces koji se oblikuje kroz unutarnju napetost između prošlosti i budućnosti. Tkalčić naglašava:

»Granice su upravo *prijelazi* jedne faze u drugu, jedne generacije u drugu, one su čvorovi i *krize* u kojima se istim naponom završava staro i zameće novo«. ⁹⁰

Generacija je stoga mjesto povijesne krize, ali i mjesto stvaranja. U njoj se susreću ostvarene strukture prošlosti i neostvarene mogućnosti budućnosti. Prošlost pritom nije dovršena, nego ostaje prisutna kao moment unutarnje napetosti zbivanja. Tkalčić ističe:

»Prošlost i nije završena, nije gotova, u krizi se slijeva s onim još neostvarenim, ali se od njega i ograđuje – premeće se i preobličava, ali i uzmiče i utvrđuje se: prošlost se kao momenat unutrašnje napetosti nedovršena zbivanja '*uvija u sebe*'«. ⁹¹

Time generacija postaje mjesto dijalektičkoga susreta prošlosti i budućnosti. Unutar toga procesa generacija može zauzeti i različite povijesne uloge; ona može biti nositelj stvaralaštva, ali može biti i nositelj stagnacije. Tkalčić upozorava na mogućnost generacije koja gubi svoju stvaralačku snagu i postaje prepreka zbivanju. Takva generacija

»<...> bez svojega zadatka, sva otpor i održanje, mrzi i silom veže svaki pokret, svaki zamah – neplodna i ustrašena, grčevito drži i nepušta pokvarljivu vlast što će je iscrpsti za svoj opstanak, a rasipa ono daleko vr[j]jednije što sama nije stekla i stvorila«. ⁹²

⁸⁹ Ibid., p. 8.

⁹⁰ Ibid.

⁹¹ Ibid.

⁹² Ibid., p. 9.

Navedena formulacija ističe da generacija može izgubiti svoju povijesnu funkciju ako se zatvori unutar postojećih struktura. Ona u tom slučaju prestaje biti nositelj zbivanja i postaje njegova prepreka. Nasuprot tome, stvaralačka generacija pojavljuje se kao nositelj novoga povijesnoga zadatka. Takva generacija ne nastoji očuvati postojeće stanje, nego ga nadilazi kroz stvaralačko djelovanje. Ona nastaje u trenutku povijesnoga prijelaza, kada se raspada postojeći poredak i otvaraju nove mogućnosti. Tkalčić naglašava da se u takvim trenucima organiziraju »i nosioci stvaralačkih moći, rađa se nov, produktivan društveni sloj«.⁹³

Generacija tako postaje subjekt povijesnoga stvaranja – ona nije, dakle, tek rezultat povijesnoga procesa, nego njegov aktivni nositelj. Time se ujedno pokazuje da je generacija unutarnji moment zbivanja; ona nipošto nije izvanjski promatrač povijesti, nego način na koji se zbivanje konkretizira u ljudskom djelovanju. Ili drukčije kazano, generacija predstavlja oblik u kojemu zbivanje postaje svjesno samoga sebe. Filozofija, unutar toga horizonta, ne može biti shvaćena kao neutralna refleksija dovršene zbilje. U tom smislu, Tkalčićeva filozofija stvaralaštva može se razumjeti kao ontologija povijesnoga stvaranja, jer zbilja nije dovršena struktura, nego proces koji se ostvaruje kroz stvaralačko djelovanje generacija, dok je generacija subjekt toga procesa, a filozofija njegov refleksivni moment. Time filozofija prestaje biti retrospektivna interpretacija dovršene zbilje i postaje sudjelovanje u njezinu stvaranju.

2.2. »Filozofija i zbilja (Slučaj Leibniz)«

Ako je u tekstu »Generacije i zbivanje (Nacrt filozofije stvaralaštva)« Tkalčić nastojao ontološki odrediti zbilju kao proces stvaralačkoga zbivanja, tada se u tekstu »Filozofija i zbilja (Slučaj Leibniz)« taj isti problem pojavljuje u refleksivnom obliku, kao pitanje odnosa filozofije i zbilje.⁹⁴ No, Leibniz ovdje nije predmet sustavne povijesnofilozofske analize, nego povod za razjašnjenje vlastite filozofske pozicije. S tim u skladu, ovaj tekst ne predstavlja interpretaciju Leibnizove filozofije u užem smislu, nego pokušaj da se pokaže kako

⁹³ Ibid., p. 6.

⁹⁴ Horvat dodatno ističe: »I u ovom spisu Tkalčić mnogo govori o dijalektičkom jedinstvu svijet i čovjeka, tj. o zbivanju kao sprezi čovjeka i svijeta. Stvaralačka sloboda određuje ostvarljivo, a ono je nužno i ne može se spriječiti. Tkalčić misli da je zbivanje i postepen uspon i dijalektički skok iz nužde u slobodu. Ponovno kolebanje između revolucionarne teorije i unaprijed određenog reda. I sam Tkalčić kaže da je to proturječje. Ono je slično osnovnoj nedosljednosti Leibnizove filozofije. Leibniz se koleba između novog dinamičnog shvaćanja svijeta i prestabilirane harmonije«. – Horvat, *Filozofski pogledi Marijana Tkalčića*, pp. 47–48.

filozofija nastaje iz konkretne povijesne situacije i kako sudjeluje u oblikovanju njezina smisla.

Polazište je Tkalčićeve analize uvjerenje da filozofija nije neutralna refleksija već postojećega svijeta, nego izraz povijesnoga stvaranja. Filozofija ne nastaje izvan zbilje, nego iz njezinih unutarnjih napetosti i proturječja. Stoga filozofijska istina nije vječna i nepromjenjiva, nego je povijesno određena. Ona je, kako Tkalčić izričito naglašava, »smjer i povezanost – smisao – stvaralačkoga zadatka, ‘misije’ svoga razdoblja«. ⁹⁵ Filozofija je stoga način na koji jedno razdoblje razumije samo sebe, ali i način na koji sudjeluje u vlastitom preobražaju. Filozofija je time nerazdvojiva od povijesnoga zbivanja, jer izražava njegov smisao, ali ga istodobno i usmjerava; ona ne dolazi nakon zbilje kao njezina naknadna interpretacija, nego sudjeluje u njezinu oblikovanju kao refleksivna dimenzija stvaralačkoga procesa.

U tom se kontekstu Leibniz pojavljuje kao paradigmatički primjer filozofa čije mišljenje izražava temeljnu promjenu u razumijevanju zbilje. Njegova filozofija nastaje u trenutku raspada srednjovjekovnoga svjetonazora, u kojemu je svijet bio shvaćen kao zatvoren i unaprijed određen poredak. Nasuprot tome, novovjekovno mišljenje otvara prostor razumijevanja zbilje kao procesa stvaranja. Tkalčić tu promjenu sažima riječima:

»<...> mjesto srednjovjekovnoga postojanog reda, novovjekovno stvaranje, mjesto onosvjetske nužde, ovosvjetske slobode«. ⁹⁶

Ova formulacija jasno demonstrira da zbilja više nije shvaćena kao nepokretna danost, nego kao rezultat stvaralačkoga procesa. Time se otvara prostor razumijevanja svijeta kao otvorene cjeline mogućnosti. Upravo u tom smislu Leibniz može ustvrditi da svijet nije nužan, nego moguć: »Svi[j]et je tek jedna ostvarena mogućnost, pa je tako, bar teoretski, zamjenljiv i promjenljiv«. ⁹⁷

Ova tvrdnja ima dalekosežno ontološko značenje. Ako je svijet ostvarena mogućnost, tada on nije zatvoren ni dovršen, nego ostaje otvoren daljnjem preobražaju. Zbilja nije apsolutna nužnost, nego povijesni rezultat procesa stvaranja. Time se potvrđuje temeljna pretpostavka Tkalčićeve filozofije stvaralaštva: zbilja nije statična struktura, nego dinamičko zbivanje.

Iz toga proizlazi i nova uloga razuma. Razum više nije pasivni promatrač zbilje, nego njezin konstitutivni moment. Svijet nije samo predmet razuma, nego je u svojoj biti razumski strukturiran. Stoga Tkalčić naglašava: »Stvarnost se može obrazložiti, objasniti, i to do kraja, bez ostatka«. ⁹⁸

⁹⁵ Marijan Tkalčić, »Pogovor«, p. XV.

⁹⁶ Ibid., p. XVI.

⁹⁷ Ibid.

⁹⁸ Ibid.

Ova formulacija ne znači tek epistemološki optimizam, nego izražava ontološku pretpostavku da je zbilja u svojoj biti razumljiva. Razum i zbilja pripadaju istom procesu. Upravo zato Tkalčić može ustvrditi sljedeće:

»Razum je tako pravi iskon svega, što postoji, iz njega proizlaze i svi[j]et i čovjek, njihova je veza ono zajedničko, pa su stoga zakoni ljudskoga mišljenja ujedno i zakoni ovoga svi[j]eta«. ⁹⁹

Razum se ovdje ne pojavljuje kao izvanjski promatrač svijeta, nego kao njegov unutarnji princip. Time se mijenja i samo razumijevanje odnosa između mišljenja i zbilje – mišljenje nije odvojeno od svijeta, nego sudjeluje u njegovu oblikovanju. Ova se misao jasno očituje u Leibnizovoj koncepciji monade, koju Tkalčić interpretira kao djelatno središte zbilje. Svaka monada nije pasivni element, ona je aktivni nositelj odnosa prema cjelini, jer »predočuje svi[j]et sa svoga stajališta«, te je »ogledalo čitava svi[j]eta (*miroir vivant*)«. ¹⁰⁰

Svijet se tako ne sastoji od inertnih elemenata, nego od mnoštva djelatnih jedinstava koja sudjeluju u oblikovanju cjeline. Time se potvrđuje da zbilja nije mehanički sustav, ona je dinamička cjelina odnosa. Upravo u toj koncepciji očituje se i temeljna napetost novovjekovnoga mišljenja. S jedne strane, zbilja se razumije kao proces stvaranja, kao ostvarivanje mogućnosti. S druge strane, postoji težnja da se taj proces misli kao racionalno uređen poredak. Ta napetost dolazi do izražaja u Leibnizovoj ideji univerzalne harmonije, prema kojoj su

»<...> sve monade sjedinjene u najvišoj, bezkrajno [beskrajno, op. a.] dalekoj. Harmonija tako i nije samo logička nužda, nego i 'mistično jedinstvo', kojim najviša monada obuhvata [obuhvaća, op. a.] i nosi niže. Logos se tu u vrtoglavim, nedoglednim visinama pretočio u eros, u osjećaj kozmičkoga jedinstva, mističnoga bratstva svih jedinica. Spoznaja i čin, istina i poredak iztječu [istječu, op. a.] baš iz te kozmičke ljubavi najviše monade, koja u svim nižim ljubi samu sebe«. ¹⁰¹

Ovdje se susreću dva temeljna momenta zbilje: *stvaralačka otvorenost* i *unutarnja povezanost*. Zbilja nije kaotičan proces, ona je strukturirano zbivanje u kojemu se mogućnosti ostvaruju u određenom poretku. U tom se smislu Leibnizova filozofija ne pojavljuje kao zatvoren metafizički sustav, nego kao izraz povijesne situacije u kojoj zbilja postaje shvaćena kao stvaralački proces. Leibniz nije Tkalčiću važan kao autor određenih metafizičkih teza, nego kao mislilac koji je uspio izraziti temeljnu promjenu u razumijevanju odnosa između čovjeka i svijeta. Ili drukčije kazano, njegova filozofija pokazuje da zbilja nije dovršena danost, nego proces koji je otvoren razumijevanju i stvaranju.

⁹⁹ Ibid., p. XVII.

¹⁰⁰ Ibid., p. XX.

¹⁰¹ Ibid., p. XXII.

Time Tkalčić dodatno razjašnjava vlastito filozofsko stajalište. Filozofija nije pasivna refleksija već postojećega svijeta, nego njegov stvaralački moment; ona pripada procesu zbivanja i sudjeluje u njegovu oblikovanju. Filozofija i zbilja nisu odvojene, nego čine jedinstvo unutar kojega se ostvaruje povijesno stvaranje. Filozofija je, dakle, način na koji zbilja postaje svjesna same sebe, a njezina istina nije izvan zbivanja, nego pripada njegovu unutarnjem kretanju.¹⁰²

S tim u vidu, tekst »Filozofija i zbilja (Slučaj Leibniz)« ne predstavlja tek interpretaciju jednoga filozofskoga sustava, nego ključni moment Tkalčićeva nacrt filozofije stvaralaštva. Leibniz se ovdje pojavljuje kao povijesni primjer filozofa koji je uspio izraziti stvaralačku narav zbilje, dok sâm tekst predstavlja pokušaj da se filozofija misli kao sudjelovanje u procesu i mogućnosti povijesnoga svijeta.

2.3. *Filozofija stvaralaštva kao »nedovršeni« projekt?*

Iz dosadašnje analize razvidno je da Tkalčićeva filozofija stvaralaštva nije oblikovana kao zatvoren sustav. Njezine temeljne kategorije – zbivanje, generacija, mogućnost, dijalektičko jedinstvo čovjeka i svijeta – ostaju problemski otvorene. No, upravo ta otvorenost omogućuje da se njegov projekt razumije kao misaoni nacrt, a ne kao dovršena doktrina.

Nedovršenost njegova projekta može se promatrati na dvjema razinama. Prvo, u formalnom smislu, jer Tkalčić nije ostavio sustavno djelo u kojemu bi objedinjeno izložio filozofiju stvaralaštva. Drugo, u unutarnjem, pojmovnom smislu, jer njegova filozofija svjesno zadržava napetosti koje proizlaze iz same naravi dijalektičkoga mišljenja. U tom smislu, filozofija stvaralaštva ne predstavlja slabost njegova opusa, nego njegovu teorijsku dosljednost. Ako je zbilja proces, tada ni filozofija koja je želi misliti ne može biti konačno dovršena; ona mora ostati otvorena mogućnosti daljnjega razvoja.

Tkalčićev nacrt filozofije stvaralaštva stoga možemo razumjeti kao pokušaj da se filozofija oslobodi statičnih ontoloških shema i da se usmjeri prema mišljenju povijesnoga zbivanja. Budući da se čovjek i generacija pojavljuju kao nositelji *mogućnosti*, a filozofija kao *refleksivna svijest* toga procesa, u tom se horizontu otvara prostor za daljnju rekonstrukciju njegova projekta, osobito u području estetike, etike i pedagogije, gdje stvaralaštvo zadobiva svoje konkretne oblike.

¹⁰² Ibid.

3. Pokušaj rekonstrukcije Tkalčićeve filozofije stvaralaštva

Polazeći od temeljnih ontoloških i spoznajnih pretpostavki njegova dijalektičkoga realizma, kao i od nacrtu izloženih u tekstovima »Generacije i zbivanje (Nacrt filozofije stvaralaštva)« i »Filozofija i zbilja (Slučaj Leibniz)«, Tkalčićev filozofski projekt moguće je razumjeti kao pokušaj artikulacije »cjelovite« filozofije stvaralaštva. Premda taj projekt nije dovršen, njegova unutarnja koherentnost omogućuje rekonstrukciju temeljnih kategorija i odnosa koji ga konstituiraju. Međutim, takva rekonstrukcija ne može imati karakter konačne sistematizacije, nego prije predstavlja pokušaj razjašnjenja unutarnje logike mišljenja koje ostaje otvoreno daljnjem razvoju. Naime, u središtu Tkalčićeve filozofije nalazi se ontološka pretpostavka da zbilja nije dovršena struktura, nego proces stvaralačkoga zbivanja. Zbilja se, kao što smo ranije vidjeli, ne pojavljuje kao skup gotovih entiteta, nego kao dinamička cjelina odnosa u kojoj se ostvaruju i preobražavaju mogućnosti. Stvaralaštvo stoga nije tek jedna od aktivnosti unutar već postojeće zbilje, nego način na koji se zbilja sama ostvaruje; ono označava unutarnji princip zbivanja, moment u kojemu se postojeće stanje nadilazi i otvara prema novim oblicima ostvarivanja.

Takvo ontološko polazište omogućuje prevladavanje tradicionalnoga dualizma između subjekta i objekta. Čovjek se ne pojavljuje kao izvanjski promatrač svijeta, nego kao njegov konstitutivni moment. Njegova djelatnost nije dodatak već postojećoj zbilji, nego jedan od načina na koji se ona konkretizira. Time se ujedno odnos između čovjeka i svijeta ne može razumjeti kao odnos između dvaju odvojenih entiteta, nego kao unutarnji odnos *unutar* jedinstvenoga procesa zbivanja. Čovjek pripada zbilji, rekao bi Tkalčić, ali istodobno sudjeluje u njezinu oblikovanju. Upravo u toj dvostrukosti njegova položaja očituje se temeljna dijalektička struktura stvaralaštva. Iz toga također slijedi da stvaralaštvo ne treba razumjeti kao proizvoljnu projekciju subjektivne volje, nego kao ostvarivanje mogućnosti koje su već prisutne unutar same zbilje. Mogućnost pritom ne označava tek apstraktnu logičku kategoriju, nego realnu dimenziju svijeta. Zbilja je, dakle, strukturirana, ali nije zatvorena; ona posjeduje unutarnju otvorenost koja omogućuje njezinu preobrazbu. S druge strane, stvaralački čin ne uvodi u zbilju nešto posve izvanjsko, nego aktualizira potencijale koji su već prisutni u njezinoj strukturi. Time stvaralaštvo dobiva ontološko značenje: ono predstavlja način na koji zbilja prelazi iz mogućnosti u ostvarenje.¹⁰³

Ili drukčije kazano, zbivanje zapravo označava jedinstveni proces u kojemu se susreću struktura i promjena, kontinuitet i prekid, naslijeđeno i novo. Ono

¹⁰³ Tkalčić, »Pogovor«, p. VIII.

nije niz izoliranih događaja, nego cjelina unutar koje svaki pojedinačni moment zadobiva značenje u odnosu na ukupnost procesa. Zbilja se, po Tkalčičevu shvaćanju, ne bi trebala razumjeti kao dovršeni rezultat, nego samo kao proces koji je uvijek u nastajanju. Stvaralaštvo, nasuprot tome, unutarnji je moment toga procesa, način na koji se zbivanje razvija i nadilazi vlastite granice. Upravo unutar toga ontološkoga horizonta moguće je preciznije odrediti i položaj čovjeka – naime, čovjek nije apsolutni izvor stvaralaštva, ali nije ni pasivni nositelj objektivnih procesa.¹⁰⁴ Njegova stvaralačka moć, kako ističe Tkalčić, proizlazi iz njegova sudjelovanja u zbivanju; on nije izvan zbilje, nego pripada njezinoj strukturi, te upravo zato može i sudjelovati u njezinu preobražaju. Stvaralaštvo je stoga istodobno ontološki i povijesni fenomen: ono proizlazi iz strukture zbilje, ali se ostvaruje kroz konkretno ljudsko djelovanje.

Posebnu važnost unutar toga procesa zadobiva povijesna dimenzija stvaralaštva. Stvaralaštvo se, naime, ne ostvaruje izolirano, nego unutar kontinuiteta generacija. Generacija pak predstavlja oblik u kojemu se zbivanje konkretizira u povijesnom vremenu; ona preuzima postojeće oblike života, te ih istodobno preobražava, čime osigurava kontinuitet i razvoj zbilje. Time generacija postaje povijesni subjekt stvaralaštva, mjesto susreta prošlosti i budućnosti. No, ne smijemo izgubiti iz vida i to da se prošlost u tom susretu ne pojavljuje kao zatvorena cjelina, nego kao moment koji se reinterpreterira i nadilazi u svjetlu novih mogućnosti. Takvo razumijevanje povijesti omogućuje prevladavanje shvaćanja po kojemu je povijest niz dovršenih stanja. Naprotiv, povijest se u Tkalčičevoj misli pokazuje kao otvoreni proces u kojemu se ostvaruju mogućnosti koje nisu unaprijed određene. Štoviše, povijest nije tek okvir ljudskoga djelovanja, nego njegov unutarnji moment – čovjek sudjeluje u povijesti, dok se povijest ostvaruje kroz njegovo stvaralačko djelovanje.¹⁰⁵

Unutar toga horizonta moguće je odrediti i ulogu filozofije. Filozofija se, dakako, ovdje ne pojavljuje kao neutralna refleksija već dovršene zbilje, nego kao refleksivni moment stvaralačkoga procesa. Za Tkalčića, filozofsko mišljenje nije pasivno promatranje, nego aktivno sudjelovanje u procesu razumijevanja i preobrazbe svijeta. Sukladno tome, filozofija stvaralaštva ne predstavlja posebnu (pod)disciplinu unutar filozofije, nego pokušaj stanovitoga nastojanja da se filozofija misli u njezinu izvornom značenju. Ili Tkalčičevim rječnikom, da se filozofija istodobno misli kao *refleksija* i *sudjelovanje*, *razumijevanje* i *stvaranje*. Iz toga također proizlazi da Tkalčičeva filozofija stvaralaštva nije usmjerena prema izgradnji zatvorenoga metafizičkoga sustava, nego prema artikulaciji otvorenoga horizonta mišljenja. Njezina temeljna intencija nije konačno odre-

¹⁰⁴ Ibid., p. II.

¹⁰⁵ Ibid., p. X.

đenje zbilje, nego razumijevanje njezine unutarnje dinamike. Naime, zbilja se ne može iscrpiti u jednom sustavu, jer ona sama predstavlja proces koji nadilazi svaku konačnu artikulaciju. Filozofija stvaralaštva stoga ostaje nužno otvorena, jer odgovara na zbivanje koje je po svojoj naravi »samostvaralačko«. ¹⁰⁶

Upravo u toj otvorenosti očituje se filozofska važnost Tkalčićeva projekta. Njegova filozofija ne nudi konačne odgovore, nego otvara prostor za razumijevanje zbilje kao procesa stvaranja. Time se filozofija pokazuje ne kao završetak mišljenja, nego kao njegov početak – kao djelatnost koja sudjeluje u procesu u kojemu zbilja postaje ono što jest. ¹⁰⁷ Na tome tragu, prije negoli prijedemo na određene *estetičke, etičke* i *pedagoške* aspekte, u nastavku donosimo sažeti prikaz rekonstrukcije temeljnih pretpostavki i filozofskih implikacija Tkalčićeve filozofije stvaralaštva.

<i>Temeljne pretpostavke</i>	<i>Filozofske implikacije</i>
<i>Zbilja nije dovršena struktura, nego proces stvaralačkoga zbivanja.</i>	Ontologija mora biti ontologija procesa, a ne ontologija statičnih bića. Stvaralaštvo nije sekundarni fenomen, nego ontološki princip zbilje.
<i>Mogućnost je realna dimenzija zbilje, a ne samo misaona projekcija.</i>	Stvaralaštvo predstavlja prijelaz iz mogućnosti u ostvarenje; ono nije proizvoljno, nego ukorijenjeno u strukturi zbilje.
<i>Čovjek nije izvanjski promatrač zbilje, nego njezin konstitutivni sudionik.</i>	Subjekt nije ni apsolutni tvorac ni pasivni odraz, nego sudionik u procesu stvaranja.
<i>Zbivanje je dijalektičko jedinstvo suprotnosti (danoga i mogućega, nužnosti i slobode).</i>	Stvaralaštvo se pojavljuje kao proces nadilaženja postojećega, ali iznutra, kroz napetosti same zbilje.

¹⁰⁶ Ibid., p. X.

¹⁰⁷ Ibid., pp. XIII, XV, XIX.

<i>Povijest nije niz dovršenih stanja, nego otvoreni proces stvaranja.</i>	Povijest ima ontološki karakter; ona je način na koji se zbilja konkretizira kroz vrijeme.
<i>Generacija je povijesno-historijski subjekt stvaralaštva, tj. dijalektičkoga zbivanja.</i>	Stvaralaštvo ima kolektivnu i povijesnu dimenziju; ono se ostvaruje kroz kontinuitet i nadilaženje generacija.
<i>Filozofija nije izvanjska refleksija zbilje, nego njezin refleksivni moment.</i>	Filozofija sudjeluje u zbivanju time što osvježuje njegove mogućnosti i smjer.
<i>Stvaralaštvo je temeljna dimenzija ljudskoga postojanja.</i>	Etika, estetika i pedagogija moraju se temeljiti na pojmu stvaralaštva.
<i>Zbilja je nedovršena, ali strukturirana.</i>	Sloboda nije proizvoljnost, nego ostvarivanje realnih mogućnosti unutar strukture zbilje.
<i>Filozofija stvaralaštva ostaje nužno otvoren i nedovršen projekt.</i>	Nedovršenost nije slabost, nego izraz naravi zbilje kao procesa.

Tablica 2. Temeljne pretpostavke i filozofske implikacije Tkalčićeva projekta »filozofije stvaralaštva«

3.1. Estetički aspekti filozofije stvaralaštva

Premda Tkalčić nigdje sustavno ne izlaže vlastitu estetičku teoriju u okviru nacрта filozofije stvaralaštva, njegovo mišljenje sadrži niz pretpostavki koje omogućuju rekonstrukciju njezine estetičke dimenzije. Ta dimenzija ne proizlazi iz posebnoga interesa za umjetnost kao izdvojeno područje ljudske djelatnosti, nego iz njegovoga temeljnoga razumijevanja zbilje kao nedovršenoga, dinamičkoga i stvaralačkoga zbivanja. U tom se smislu estetika u Tkalčićevu filozofskom

obzoru ne pojavljuje samo kao »teorija lijepoga«, nego i kao promišljanje oblikovanja, preobrazbe i smislenoga ustrojavanja svijeta u procesu stvaranja. Da je tome tako svjedoče, među ostalim, i određeni pasusi Tkalčićeve knjige *Oblik i sadržaj. Problem i osnovna rješenja u novijoj idealističkoj estetici* iz 1952. godine. Naime, Tkalčić je u toj maloj knjižici na jednom mjestu zapisao:

»Dijalektički razvitak, koji je sve složeniji i obuhvatniji, sve integralniji i 'dramatičniji', razvitak, u kome se tako reći u svakom času sukobljavaju sve suprotnosti – upravo svojim svestranim, intenzivnijim i produktivnijim vezana i odnosima otkriva nove osobine i stvari i bića, nameće nove probleme i traži nova rješenja – novo, dijalektičko jedinstvo unutrašnjeg i izvanjskog, općeg i pojedinačnog, oblika i sadržaja, subjekta i objekta. Revolucionarno zbivanje rastaće savršenu klasičnu ljepotu, to varljivo obećanje 'viših, blaženih sfera', problematizira sva rješenja, sve formule i sheme, pa i harmonijsku ličnost bez unutrašnjih sukoba, potresa i preloma [prijeloma, op. a.]. U revolucionarnom je prekrajanju društva i čovjeka klasična ljepota i neuvjerljiva i blijeda i nijema, kao i sve, što je izgubilo životno značenje.«¹⁰⁸

Polazeći od pojma zbivanja, koji označava procesualnu i nedovršenu narav zbilje, estetička dimenzija filozofije stvaralaštva može se razumjeti kao refleksija načina na koji se to zbivanje očituje u formi.¹⁰⁹ Forma pritom nije statičan okvir ili dovršeni lik, nego privremeno ustrojstvo unutarnjih napetosti. U svakom obliku – bilo da je riječ o umjetničkom djelu, društvenoj instituciji ili životnom stilu – sabire se i strukturira određena konfiguracija mogućnosti. Oblik je, dakle, moment stabilizacije unutar procesa koji sâm po sebi ostaje otvoren i nedovršen.¹¹⁰ U tom se kontekstu estetičko ne iscrpljuje u doživljaju ljepote, nego označava osjetljivost za napetost između danoga i nadolazećega, između ustaljenoga reda i njegove preobrazbe. Estetičko iskustvo, u tom pogledu, nije puka kontemplacija gotove forme, nego sudjelovanje u njezinu nastajanju i

¹⁰⁸ Marijan Tkalčić, *Oblik i sadržaj. Problem i osnovna rješenja u novijoj idealističkoj estetici* (Zagreb: Izdavačko poduzeće 'Školska knjiga', 1952), pp. 37–38.

¹⁰⁹ O toj temi, među ostalim, Tkalčić progovara i kroz lik »Kritika«: »Doista, ta bi razlika bila posve jasna, da se oblik može odijeliti od sadržaja. Ali oni su čvrsto srasli, pa nema ni oblika bez sadržaja, ni sadržaja bez oblika. Estetski uživamo upravo u njihovu jedinstvu. Konačno, nije li i najbolje jelo još ukusnije, kad ima neki oblik, neku mjeru. Čist oblik i čist sadržaj, samo su dvije teorijski određene, fiksirane krajnosti: u stvaralačkom aktu, u doživljaju oblik nastaje iz sadržaja, sadržaj prelazi u oblik. Sve je tu prelaženje, pokret, život <...>«. – Tkalčić, »Symposion«, p. 249.

¹¹⁰ Tkalčićev članak »Problem moderne države s obzirom na nas« dodatno produbljuje potonja razmatranja u jednom širem, društveno-političkom kontekstu: »Treba naći nove odnose između 'sadržaja' i 'oblika', a period stvaranja tih novih odnosa, period je bez prava lica, smućen i haotičan, period je to krize. Struktura te prve jače krize nalik je strukturi svih poznijih koje će

nadilaženju. Ako je zbilja, kako ističe Tkalčić, zaista proces u kojemu se mogućnosti ostvaruju kroz ljudsko djelovanje, tada je estetičko iskustvo specifičan način osvještavanja te otvorenosti. Ili Tkalčićevim riječima:

»Dijalektičko gibanje objektivne stvarnosti, društveni razvitak, koji pokreće suprotnosti i zaoštava njihovu borbu, razvija sve dotrajalo, okoštalo i ugotovljeno, rastače sva jedinstva, poništava i najsavršeniju ljepotu. I samo se s pozicije 'izgubljena jedinstva' i minule ljepote, samo se žalbi za onim, što je prošlo i što prolazi, pričinja da je revolucionarno zbivanje nepovoljno za umjetnost – dok ono uistinu nužno traži svoj umjetnički odraz u napetom, dramatičnom jedinstvu, u dijalektičkom jedinstvu suprotnosti. A samo takvo napeto i dramatično jedinstvo oblika i sadržaja odražava protivurječnu [proturječnu, op. a.], objektivnu stvarnost«. ¹¹¹

Upravo ovdje dolazi do izražaja povezanost estetike i stvaralaštva. Stvaralaštvo u Tkalčićevu projektu ne označava tek produkciju novih sadržaja, nego sposobnost zahvaćanja u »transcendentno« shvaćeno kao neostvareni horizont mogućnosti unutar same zbilje. Estetički čin može se stoga razumjeti kao čin oblikovanja u kojemu se neartikulirane napetosti prevode u osjetilno ili simbolički dostupnu strukturu. ¹¹² Umjetničko djelo u tom je smislu paradigmatički primjer, ali ne i jedini oblik takva prevodenja. Svaki povijesni trenutak, svaki generacijski stil, svaki novi društveni oblik nosi u sebi estetičku dimenziju jer predstavlja određeni način oblikovanja zajedničkoga svijeta. ¹¹³

Tkalčićevo shvaćanje generacije kao nositeljice povijesnoga zadatka dodatno produbljuje estetički aspekt njegova mišljenja. Generacija ne samo da rješava konkretne društvene ili političke probleme nego oblikuje »životni stil« ¹¹⁴ – specifičan način percepcije, vrednovanja i izražavanja svijeta. Taj stil

---

još slijediti u drugim vjekovima ljudske [h]istorije. Nije ona samo sukob i uništavanje, nego je i sabiranje i stvaranje, ako je i kaos, ali je produktivan kaos. <...> Nosilac novoga, stvaralac novoga poretka ne smije da bude samo u sukobu, on mora da je istovremeno nekako i iznad njega. On je možda i izazvao borbu suprotnosti, ali hoće da je i staloži. Stvaralac novoga je fermera vrenja, on je i rezultanta konkretizirana iz suprotnih sila, koja u sebi dinamički 'krije' staro stanje i nosi novo u zametku«. – Marijan Tkalčić, »Problem moderne države s obzirom na nas«, *Nova riječ* 1/3 (Zagreb, 1936), pp. 2–3, ovdje p. 3.

¹¹¹ Tkalčić, *Oblik i sadržaj. Problem i osnovna rješenja u novijoj idealističkoj estetici*, p. 47.

¹¹² Tkalčić na tome tragu bezrezervno konstatira: »Klasična umjetnost ne prikazuje zbivanje, proces i promjene, nego izolira, uopćava, apstrahira i tako odbacuje sve, što je bučno, šareno, oporo i neumjereno. Klasično lijepo nije izraz unutrašnjih uzbuđenja, neobuzdanih strasti, emocija i afekata, već je suzdržan, odmjeren i smiren prikaz ravnodušja, staloženog, samosvjesnog [samosvjesnog, op. a.] i samosvojnog postojanja«. – Tkalčić, *Oblik i sadržaj. Problem i osnovna rješenja u novijoj idealističkoj estetici*, p. 36.

¹¹³ Marijan Tkalčić, »Generacije i zbivanje (Nacrt filozofije stvaralaštva)«, p. 14.

¹¹⁴ *Ibid.*, p. 7.

nije reducibilan na skup normi ili funkcionalnih rješenja; on ima formativnu i izražajnu dimenziju. U njemu se očituje unutarnja tektonika zbivanja u određenom povijesnom času.¹¹⁵ Estetičko se tako pojavljuje kao forma kolektivne samosvijesti: generacija u vlastitom stvaralaštvu oblikuje i vlastiti lik. Na tome je tragu posebno znakovita Tkalčićeva upotreba pojmova poput »životnoga stila«, »ritma« i »tekonike«,¹¹⁶ koji upućuju na implicitno estetičko razumijevanje povijesti. Povijest nije linearni niz uzroka i posljedica, nego ritmičko izmjenjivanje faza stabilizacije i preobrazbe.¹¹⁷ Svaka takva faza posjeduje vlastitu unutarnju strukturu, vlastiti način usklađivanja napetosti.

U tom svjetlu i pojam krize zadobiva estetičko značenje. Kriza nije samo raspad normativnoga poretka, nego i razgradnja dotadašnje forme života. Ona označava trenutak u kojemu se unutarnje napetosti više ne mogu održavati unutar postojećega oblika te zahtijevaju novo ustrojstvo.¹¹⁸ Estetički gledano, riječ je o prijelazu između dvaju stilova, o transformaciji konfiguracije smisla. Kriza tako nije samo negativni fenomen nego prostor potencijalne formativne energije.¹¹⁹ Ovakva interpretacija omogućuje razumijevanje estetike unutar

¹¹⁵ Ibid., p 14.

¹¹⁶ Ibid., pp. 7–8.

¹¹⁷ Upravo zato Tkalčić na jednom mjestu konstatira: »Revolucionarno zbivanje, pokret organiziranoga proletarijata, akumulacija kapitala i propadanje malograđanskih egzistencija pretvara klasično lijepo u anahronizam, razbija idealno jedinstvo oblika i sadržaja, a na uzmaku se iz neprijateljske stvarnosti rastvara i harmonijska ličnost. Slom klasicizma – njegove estetike i umjetnosti – znači i razjedinjavanje klasičnog oblika i klasičnog sadržaja, a u procesu toga razjedinjavanja, procesu, koji traje i danas, građanska estetika i umjetnost sve je nemoćnija da zahvati žive, aktuelne suprotnosti i njihovu borbu, sve se dekadentnije osvrće unatrag, u davninu i pravadninu, sve se više zatvara u 'samobitno i samoupravno estetsko, područje', u l'art pour l'artizam«. – Tkalčić, *Oblik i sadržaj. Problem i osnovna rješenja u novijoj idealističkoj estetici*, p. 38.

¹¹⁸ Imajući na umu tadašnje ekonomske, društvene i političke okolnosti, Tkalčić na jednom mjestu zapisuje: »Država kao takova je danas u krizi, i njena egzistencija je ugrožena. Došla je u krizu ili tačnije [točnije, op. a.] i opet je u krizi kao što je to već često i ranije bivalo tokom dugog njenog razvoja. Ali nikad nije bila tako radikalno pobijena i nepriznata kao danas. U svom razvoju mijenjala je često svoj oblik svoje funkcije, i to na osobit način, koji bi s Hegelom mogao nazvati di[j]alektičnim. Suština di[j]alektike bila bi u tome, što se oblici i funkcije rađaju u borbi suprotnosti, ali tako da novi oblici i funkcije na naročit način zadržavaju i 'kriju' u sebi stare, iako u mnogočem izmijenjene [izmijenjene, op a.]«. – Tkalčić, »Problem moderne države s obzirom na nas«, br. 3, pp. 2–3, p. 2.

¹¹⁹ Tkalčić se tako na jednom mjestu pita: »Krizu je u punom jeku, a mi se ujedinjujemo. Za nas su danas neobično važna pitanja: da li je građanska nacionalistička država posljednji oblik države uopće; da li će pobijediti kapital ili produkcija, ili će se opet, kao i do sada, obrazovati nova resultantna sila; da li je taj novi stvaralački sloj klasa, ili neki nov tip grupiranja; da li ima još neostvarenih funkcija države?«. – Tkalčić, »Problem moderne države s obzirom na nas«, br. 4, pp. 2–3, ovdje p. 2.

Tkalčićeve filozofije stvaralaštva kao teorije oblikovanja smisla u povijesnom procesu. Estetičko se ovdje ne odnosi isključivo na umjetnost, nego na način na koji zbilja poprima lik kroz ljudsko djelovanje. Oblik je uvijek privremen, ali nužan; on stabilizira zbivanje i čini ga iskustveno dostupnim, ali ga nikada ne zatvara u konačnost.

Sukladno navedenom, estetički aspekt Tkalčićeve filozofije stvaralaštva može se sažeti u tezi da je zbilja sama po sebi formativna i da se njezina istina ne iscrpljuje u logičkoj ili spoznajnoj korespondenciji, nego u sposobnosti da se u procesu stvaranja uspostavi smislen oblik života. Estetika je u tom horizontu refleksija te formativnosti: mišljenje o načinu na koji se u povijesnom zbivanju rađa mogućnost totalnoga čovjeka i smislenoga lika svijeta. Tkalčić je to oblikovao u formi pitanja:

»Nije li očito da estetika kao metafizika ljepote ili dekora, kao filozofija smirenoga života, blaženog užitka, vječnoga jedinstva i harmonije ne zahvaća bistvo istinske, velike umjetnosti, umjetničkoga stvaranja i doživljavanja, ne zahvaća taj odraz revolucionarnoga zbivanja, u kome se – usprkos svim zastojima i skretanjima – sve jasnije i snažnije ocrtava lik totalna čovjeka?«¹²⁰

Potonja rekonstrukcija ne nameće Tkalčiću sustavnu estetičku doktrinu koju on sâm nije izričito razvio, ali pokazuje da je estetička dimenzija imanentna njegovu shvaćanju stvaralaštva. Filozofija stvaralaštva, promatrana iz toga kuta, otkriva se ne samo kao ontologija i pedagogija povijesnoga procesa nego i kao implicitna filozofija forme – filozofija u kojoj je estetičko nerazdvojivo od povijesnoga i stvaralačkoga.

3.2. Etički aspekti filozofije stvaralaštva

Ako estetička dimenzija filozofije stvaralaštva upućuje na oblikovanje smislenoga lika svijeta i totalnoga čovjeka, tada se njezina etička dimenzija odnosi na normativnu odgovornost sudjelovanja u tom oblikovanju. Premda Tkalčić nije razvio ni sustavnu etiku unutar nacrtu filozofije stvaralaštva, temeljne kategorije njegova mišljenja – osobito pojam stvaralaštva, generacije i povijesnoga zadatka – nose izrazite etičke implikacije. One omogućuju rekonstrukciju etike koja ne polazi od apstraktnih normi, nego od odgovornoga sudjelovanja u povijesnom zbivanju. Ovdje ćemo se kratko osvrnuti na njegovu knjigu *Etika. Od Platona do Ničea*, koja je objavljena postumno, godinu dana nakon Tkalčićeve smrti.¹²¹ U predgovoru knjige, koja je pisana u marksističkom

¹²⁰ Tkalčić, *Oblik i sadržaj. Problem i osnovna rješenja u novijoj idealističkoj estetici*, p. 48.

¹²¹ Usput rečeno, knjiga je prevedena i na makedonski jezik. Usp. Marijan Tkalčić, *Etikata. Od Platon do Niče*, prev. Mitko Ilievski (Skopje: Kultura, 1961).

ključu kao povijesni pregled razvoja etičke misli od Platōna do Nietzschea, Tkalčić izrijeком piše:

»Čovjek je historijsko biće, nije ‘gotov’ i ‘određen’, svagda je u nastajanju, anticipacija je ‘totalnog čovjeka’: svojih neiscrpnih mogućnosti koje ostvaruje u beskonačnom procesu sve dubljim i svestranijim produktivnim odnosom prema prirodnoj i društvenoj stvarnosti. Čovjek nije ‘slika božja’, sav je u vremenu i prostoru, a njegove stvaralačke snage nemaju svrhe izvan ili iznad sebe: u svom sve moćnijem djelovanju i naponu prevladavaju raspone i opreke, sastavljaju pojavno i suštinsko, pojedinačno i opće, nuždu i slobodu.«¹²²

A tome potom zanimljivo dodaje:

»Ljudska sreća nije u askezi, u odricanju, nego u bogaćenju ljudskih potreba, u sve potpunijoj i obuhvatnijoj povezanosti s objektivnom stvarnošću; nije u posjedovanju ili uživanju materijalnih dobara, nego u razvijanju ljudskih dispozicija, u stvaralačkom radu koji sjedinjava djelatnost i njena ostvarenja, spaja unutrašnje i izvanjsko, ‘subjekt’ i ‘objekt’.«¹²³

U tom se smislu etičko ne može svesti na skup univerzalnih zapovijedi niti na formalno određenje dužnosti. Ono proizlazi iz konkretne situiranosti čovjeka unutar povijesnoga procesa. Time moralnost ujedno poprma i dinamički karakter: ona se ne sastoji u prilagodbi već postojećem poretku, nego u svjesnom preuzimanju zadatka koji proizlazi iz napetosti vlastitoga vremena. Ili drukčije kazano, čovjek nije samo nositelj prava i obveza nego sudionik u preobrazbi svijeta. Štoviše, Tkalčić će čak istaći:

»Čovjek kao društveno biće, kao ‘ansambl’, strast društvenih odnosa, a to će reći kao najvažniji činilac u materijalnoj i duhovnoj društvenoj proizvodnji, nije ‘nosilac’ ili ‘objekt’ nekih općih, izvanjskih i nadređenih proizvodnih snaga, nego je i kao pojedinac njihova bitna komponenta. Smisao je društvenog razvitka, njegova revolucionarnoga preslojavanja i raščlanjivanja upravo u tome da se ostvari takav poredak u kome će svaki pojedinac, objektivno i subjektivno, biti osobit, svestrano razvijen i jedinstven ‘spoj’ općeg, posebnog i pojedinačnog.«¹²⁴

U tom se kontaktu Tkalčić ponovno vraća kritičkom promišljanju mogućnosti pojave totalnoga čovjeka:

»Historijsko ostvarivanje totalnoga čovjeka razvija nove ljudske osobine, a ne prisvaja, ne ‘posvjetovljava’ otuđena ljudska svojstva idealizirana u bogu: ne pretvara čovjeka u boga. Božji su ‘atributi’ samo nebeske projekcije razdvojena čovjeka: potreba i ovjekovječenje ljudske otuđenosti.«¹²⁵

¹²² Marijan Tkalčić, *Etika. Od Platona do Ničea* (Beograd: Omladina, 1957), p. 11.

¹²³ *Ibid.*, p. 11.

¹²⁴ *Ibid.*, p. 11–12.

¹²⁵ *Ibid.*, p. 11.

Ključna etička kategorija koja se može rekonstruirati iz Tkalčićeva projekta jest odgovornost za mogućnost. Ako zbilja nije zatvoreni sklop gotovih odnosa, nego prostor otvorenih mogućnosti, tada se moralna dimenzija ljudskoga djelovanja očituje u načinu na koji se te mogućnosti prepoznaju i ostvaruju. Etika stvaralaštva stoga nije etika poslušnosti, nego etika inicijative. Ona zahtijeva osjetljivost za ono što još nije, ali može biti, te hrabrost da se to prevedu u konkretno djelovanje. Pritom je važno naglasiti da stvaralaštvo u etičkom smislu ne znači proizvoljnost; ono nije samovolja pojedinca, nego sudjelovanje u širem povijesnom procesu koji nadilazi individualne interese. Dapače, Tkalčićevo razumijevanje generacije kao nositeljice određenoga povijesnoga zadatka upućuje na kolektivnu dimenziju moralnosti. Etičko se djelovanje, sukladno tome, ne iscrpljuje u privatnoj savjesti, nego se očituje u solidarnosti s drugima koji dijele isti povijesni horizont. Moralnost je tako uvijek i pitanje zajedničkoga oblikovanja svijeta, o čemu Tkalčić, sukladno vlastitim nazorima, te u duhu vlastitoga vremena, progovara u dosluhu s dijalektičkim materijalizmom:

»Međutim, time ne završava ljudska historija, koja je beskonačan, 'otvoren' proces; s besklasnim društvom završava samo prehistorija i započinje prava historija ljudskoga roda. Strah će od smrti i bogova – priznato ili nepriznato – progoniti čovjeka, izgubljena u 'zatvorenoj situaciji', sve dotle dok čitavim svojim bićem ne podnese, usvoji i potvrdi spoznaju da nema 'posljednjega stanja' ni u njemu ni izvan njega, da je vječno 'nastajanje novoga' suština svijeta i života, suština u kojoj svaki 'momenat' ima svoj potpuni smisao i opravdanje. Postavka da se historija kreće prema nekom posljednjem stanju, u kome bi se izmirile i smirile sve razlike i opreke, potječe iz teologije, koja – ističući to stanje kao najvišu realnost, najveće dobro i konačno spasenje – obezvrjeđuje [obezvrjeđuje, op. a.] svjetsku i ljudsku historiju kao proces, kao 'nastajanje beskonačnoga', u kome je svaki momenat bitan član i nezamjenjiv činilac.«¹²⁶

Tkalčić je tome gotovo sudbonosno pridodao i sljedeće riječi:

»Klasa koja se bori da bi održala dotrajalo društveno 'stanje' postavlja svoje interese kao interese čitavoga čovječanstva, a svoj moral kao 'općeljudski' moral. Nije li time 'opće' dobilo 'posebni', djelomični sadržaj koji ga ne ispunjava, ali ga 'stilizira' kao završeno i savršeno 'stanje'; ne postaju li i pojedinci samo mnogobrojni i jednolično 'primjerci' 'općega bistva', ne gubi li individualno svoje stvaralačko značenje – čak i razlog i opravdanje što postoji?«¹²⁷

Iz te perspektive moguće je govoriti o etici povijesne situiranosti. Svaka generacija suočena je s određenim izazovima koji proizlaze iz prethodnih

¹²⁶ Ibid., p. 12.

¹²⁷ Ibid., p. 13.

oblikovanja života, ali i iz novih okolnosti. Etička zadaća nije u očuvanju po svaku cijenu naslijeđenih struktura, nego u razlučivanju onoga što u njima još nosi stvaralački potencijal od onoga što se pretvorilo u inertnu zapreku. Moralna hrabrost, kako to Tkalčić formulira, sastoji se u sposobnosti razgradnje zastarjelih oblika života kada oni onemogućuju daljnji razvoj. U tom kontekstu i kriza poprima etičko značenje. Ona nije samo društveni ili kulturni poremećaj, nego trenutak razotkrivanja moralne iscrpljenosti postojećega poretka. Ili drukčije kazano, kada se životni stil neke epohe pretvori u puko održavanje vlastitoga trajanja, etička dimenzija njegova postojanja slabi. Održavanje bez stvaralačkoga sadržaja prelazi u obranu privilegija i zatvaranje prema budućnosti. Etika stvaralaštva suprotstavlja se takvoj logici samoodržanja, jer inzistira na otvorenosti prema novim mogućnostima.

Posebno mjesto unutar ove rekonstrukcije zauzima i odnos između slobode i nužnosti. Sloboda se u Tkalčićevoj misli ne može shvatiti kao odsutnost ograničenja, nego kao sposobnost da se unutar danih okolnosti pronađe prostor za preobrazbu. Tako moralna vrijednost djelovanja ne proizlazi iz njegove formalne autonomije, nego iz njegove sposobnosti da nadilazi zadane granice bez poricanja stvarnosti u kojoj se zbiva. Takvo shvaćanje etike, među ostalim, podrazumijeva i određeni lik čovjeka. Čovjek filozofije stvaralaštva nije ni puki izvršitelj normi ni izolirani subjekt samoodređenja; on je biće zadatka. Njegova moralna zrelost očituje se u sposobnosti da vlastite interese podredi širem povijesnom smislu, ali bez gubitka osobne inicijative. Moralnost je, dakle, istodobno osobna i kolektivna: ona zahtijeva individualnu odluku, ali se ostvaruje u zajedničkom djelovanju.¹²⁸

Iz toga slijedi i specifično razumijevanje moralne istine. Ona nije unaprijed dana u obliku nepromjenjivih načela, nego se potvrđuje u stvaralačkom činu koji doprinosi proširenju prostora ljudske slobode i solidarnosti. Moralno je ono djelovanje koje oslobađa stvaralačke moći zajednice i omogućuje daljnji razvoj. Suprotno tome, nemoralno je ono što zatvara horizont, učvršćuje pasivnost i pretvara povijesni trenutak u puko trajanje bez perspektive.¹²⁹ Etički aspekt filozofije stvaralaštva stoga se može razumjeti kao normativna artikulacija njezina temeljna uvjerenja: toga da čovjek sudjeluje u oblikovanju zbilje i da to sudjelovanje nosi odgovornost. Naime, ta odgovornost nije samo odgovornost za posljedice vlastitih djela, nego i za propuštene mogućnosti. U vremenu krize, kada se postojeći oblici raspadaju, etička dimenzija postaje osobito zahtjevna jer traži spremnost na rizik i izlazak iz sigurnosti ustaljenih obrazaca.¹³⁰

¹²⁸ Ibid., pp. 11–13.

¹²⁹ Ibid., p. 12.

¹³⁰ Ibid., p. 13.

U konačnici, etika koja se može rekonstruirati iz Tkalčićeva nacrtu filozofije stvaralaštva nije etika statičkoga poretka, nego etika povijesnoga djelovanja. Ona ne nudi gotove recepte, ona postavlja zahtjev za budnom osjetljivošću prema vlastitom vremenu. Moralnost se ne iscrpljuje u pravilnosti postupanja, nego u sposobnosti da se prepozna i ostvari smisao koji nadilazi trenutačne interese. U tom smislu, filozofija stvaralaštva otvara prostor za etiku »odgovorne slobode« – etiku u kojoj je čovjek pozvan biti *sudionik*, a ne *promatrač* vlastite povijesti.

3.3. Pedagoški aspekti filozofije stvaralaštva

Ako etički aspekti filozofije stvaralaštva tematiziraju odgovornost sudjelovanja u povijesnom oblikovanju svijeta, tada se njezini pedagoški aspekti odnose na pitanje kako se takva odgovornost oblikuje, prenosi i razvija. Pedagogija se u tom horizontu ne pojavljuje kao tehnika poučavanja niti kao sustav metodoloških uputa, nego kao ključni prostor formiranja stvaralačkoga subjekta. Odgoj je mjesto na kojemu se odlučuje hoće li nova generacija preuzeti zadatak aktivnoga sudjelovanja u zbivanju ili će se povući u pasivno održavanje zatečenih oblika života.¹³¹

Tkalčićevo razumijevanje generacije kao nositeljice povijesnoga zadatka već implicira pedagošku dimenziju: generacija se ne rađa kao homogena cjelina, nego se oblikuje kroz proces obrazovanja, kulturne socijalizacije i međugeneracijskoga dijaloga. Pedagoški čin stoga nije neutralan prijenos znanja, nego sudjelovanje u konstituiranju povijesnoga subjekta. U njemu se ne oblikuje samo informirani pojedinac, nego osoba sposobna za odgovorno i stvaralačko djelovanje. Iz takve perspektive odgoj zadobiva trostruku zadaću. Prvo, on uvodi mladoga čovjeka u već postojeći svijet značenja, vrijednosti i institucija. Drugo, on razvija sposobnost kritičkoga razlučivanja tih naslijeđenih oblika. Treće, i najvažnije, on osposobljava za njihovu preobrazbu. Upravo se u toj trećoj dimenziji očituje specifičnost pedagogije unutar filozofije stvaralaštva: odgoj ne završava prilagodbom, nego započinje osposobljavanjem za nadilaženje.

U tom kontekstu, pedagoški odnos ne može biti autoritarno nametanje gotovih istina. Učitelj ne stoji iznad povijesti kao čuvar nepokretne norme, nego unutar nje kao sudionik koji zajedno s učenikom traži smisao vlastitoga vremena. Filozofija stvaralaštva pretpostavlja dijalog, otvorenost i spremnost na propitivanje. Time se odgojno-obrazovni proces pretvara u zajedničko istraživanje, a ne u jednostranu transmisiju. Filozofija stvaralaštva stoga ne njeguje

¹³¹ Tkalčić, »Srednja škola i volonteri«, p. 168.

izolirani individualizam, nego solidarnu autonomiju – sposobnost da se djeluje vlastitom odlukom, ali u odnosu prema drugima i prema zajedničkom svijetu.¹³²

Važan moment takve pedagogije jest odnos prema krizi. U razdobljima stabilnosti obrazovni sustavi lako se pretvaraju u mehanizme reprodukcije postojećih obrazaca. Međutim, u trenucima povijesne napetosti postaje očito da odgoj ne može ostati neutralan. On ili sudjeluje u učvršćivanju zastarjelih oblika ili potiče kritičku svijest i spremnost na promjenu. Pedagoški čin tako postaje mjesto odlučivanja između održavanja i stvaranja. S tim je povezano i pitanje autoriteta. U filozofiji stvaralaštva autoritet ne proizlazi iz formalne pozicije, nego iz stvaralačke kompetencije. Učitelj zadobiva legitimnost time što svjedoči mogućnost aktivnoga i odgovornoga sudjelovanja u svijetu. Njegova je uloga posrednička: on uvodi u tradiciju, ali ne kao u zatvoreni sustav, nego kao u otvoreni dijalog s prošlošću. Time se tradicija ne prenosi kao teret, nego kao resurs.¹³³

Posebno je važno naglasiti da takav odgoj ne znači romantiziranje spontanosti. Stvaralaštvo pretpostavlja disciplinu, napor i ustrajnost. Pedagoški proces mora razvijati sposobnost rada, samokontrole i dosljednosti, ali ne kao svrhu samu po sebi, nego kao preduvjet odgovorne slobode. Sloboda bez unutarnje izgrađenosti lako prelazi u proizvoljnost, dok disciplina bez slobode vodi u konformizam. U konačnici, pedagoški aspekt filozofije stvaralaštva može se razumjeti kao njezina praktička artikulacija. Ako je etika usmjerena na odgovornost djelovanja, pedagogija je usmjerena na oblikovanje subjekta sposobnoga za takvo djelovanje. Odgoj nije dodatak filozofiji, nego njezin produžetak u području konkretne formacije ljudi i zajednica.

Tako rekonstruirana pedagogija nije zatvoren sustav metoda, ona je dinamički odnos između generacija. Ona pretpostavlja povjerenje u sposobnost mladih da nadilaze nasliedene granice, ali i svijest o potrebi njihova osposobljavanja za taj zadatak. U tom smislu, filozofija stvaralaštva pronalazi u pedagogiji svoje najkonkretnije ostvarenje: u oblikovanju ljudi koji nisu tek nositelji tradicije, nego njezini svjesni i odgovorni stvaratelji.

Umjesto zaključka

Rekonstrukcija filozofije stvaralaštva Marijana Tkalčića, koliko god bila nužna za razumijevanje njegovog projekta, suočava se s granicama koje proizlaze iz same naravi njegovog mišljenja. Tkalčićeva filozofija nije oblikovana kao za-

¹³² Tkalčić, »Ideja obrazovanja i nastavnici«, p. 2.

¹³³ Ibid.

tvoren sustav, niti je bila dovršena u formi jedinstvene teorijske sinteze. Ona se razvija fragmentarno, kroz rasprave, pedagoške studije, predavanja i refleksije raspršene po različitim tekstovima. Upravo zbog toga svako nastojanje njezine rekonstrukcije nužno ostaje djelomično i otvoreno.

Međutim, ta otvorenost ne znači nedostatak unutarnje koherentnosti. Naprotiv, analiza Tkalčićevih tekstova pokazuje da se iza raznorodnosti tematskih pristupa može razabrati jedinstvena filozofska intencija. Naime, u središtu njegova mišljenja nalazi se nastojanje da se zbilja razumije kao proces stvaranja, kao dinamičko zbivanje u kojemu se međusobno prožimaju bitak i mogućnost, tradicija i inovacija, naslijeđe prošlih naraštaja i stvaralačka inicijativa novih generacija. Filozofija, u tom kontekstu, ne pojavljuje se kao retrospektivno promatranje već dovršenoga svijeta, nego kao sudjelovanje u razumijevanju njegova nastajanja. Upravo iz toga razloga Tkalčićev filozofski projekt nije moguće svesti na pojedinačne discipline kojima se bavio. Njegova ontološka razmatranja, spoznajnoteorijski uvidi, estetičke refleksije i pedagoške analize čine različite aspekte istoga nastojanja: pokušaja da se misli dijalektičko jedinstvo zbilje i stvaralaštva. U tom jedinstvu, kako ističe Tkalčić, čovjek ne zauzima položaj izvanjskoga promatrača svijeta, nego povijesnoga bića koje sudjeluje u njegovu oblikovanju. Generacije, kao povijesni subjekti toga sudjelovanja, predstavljaju mjesto u kojemu se susreću prošlost i budućnost, naslijeđeno i još neostvareno.

Na tome tragu, vjerujemo da bi bilo opravdano tvrditi, filozofija stvaralaštva ne predstavlja tek jednu epizodu u razvoju novije hrvatske filozofije, nego pokušaj artikulacije širega filozofskoga horizonta u kojemu se estetika, etika i pedagogija međusobno prožimaju. Iako Tkalčić taj projekt nije uspio dovršiti, njegova misaona intencija ostaje jasno prepoznatljiva: razumjeti zbilju kao otvoreni proces u kojemu se ostvaruju mogućnosti ljudskoga stvaralaštva. Stoga se Tkalčićevo mišljenje može promatrati kao svojevrsni nacrt filozofije koja ostaje svjesno nedovršena; ona ne pretendira na konačno objašnjenje zbilje, nego na razjašnjavanje njezine unutarnje dinamike.

Upravo u tome leži i trajna vrijednost Tkalčićeva projekta. Premda je njegova filozofija ostala nedovoljno istražena i relativno slabo prisutna u historiografiji hrvatske filozofije, ona svjedoči o jednom izvorno formuliranom nastojanju da se filozofija misli kao stvaralačka djelatnost. Takvo razumijevanje filozofije, u kojemu mišljenje sudjeluje u samome procesu oblikovanja zbilje, otvara mogućnost novoga čitanja njegova opusa. Ako je, kako je sâm Tkalčić zapisao, zadaća filozofije da zamišlja »prospekte stvaralačkoga zbivanja«, tada se i njegovo vlastito mišljenje može razumjeti upravo kao »takav prospekt«. Ono ne predstavlja dovršeni sustav, nego misaoni horizont koji upućuje na mogućnost drukčijega razumijevanja odnosa između čovjeka, povijesti i svijeta.

U tom smislu, zaključno valja kazati, ovaj rad ne može ponuditi konačnu riječ o Tkalčićevoj filozofiji stvaralaštva. On može biti tek jedan od mogućih pokušaja njezine rekonstrukcije, odnosno jedan od koraka prema sustavnijem razumijevanju filozofskoga projekta koji je, premda nedovršen, ostavio prepoznatljiv trag u novijoj hrvatskoj filozofiji i pedagogiji. Upravo zato Tkalčićeva filozofija ostaje otvorena – ne samo kao predmet historiografskoga istraživanja, ili u određenim slučajevima čak možda i »filozofijskoga restauriranja«, nego i kao poticaj budućim generacijama za daljnja promišljanja beskrajnih horizonata stvaralačkoga zbivanja.

Marijan Tkalčić's Philosophy of Creation: An Attempt at Reconstructing an Unfinished Project

Summary

Starting from the methodological assumption that Marijan Tkalčić's philosophy of creation represents an unfinished, yet in its essence coherent philosophical project, this paper seeks to reconstruct the fundamental categories and intentions of his thought. In this context, the biographical and intellectual circumstances of Tkalčić's work are examined, as well as his philosophical position of dialectical realism, which constitutes the ontological and epistemological starting point of his project. Based on an analysis of key texts, especially the studies "Generations and Becoming (Outline of a Philosophy of Creation)" and "Philosophy and Reality (The Case of Leibniz)", it is shown that Tkalčić understands reality as a historical-creative process in which human beings and generations, conceived as historical-creative subjects, reveal themselves in an essential sense as active bearers of the possibilities of dialectical becoming. The philosophy of creation thus does not appear as a theory of artistic production, but as an ontology of historical becoming that encompasses the aesthetic, ethical, and pedagogical dimensions of human activity. Although this project remains unfinished, its internal coherence allows for the reconstruction of the fundamental concepts and relations that constitute it. The paper, therefore, aims to contribute to a more systematic understanding of Tkalčić's place in contemporary Croatian philosophy and pedagogy, and to highlight the philosophical relevance of his unfinished, yet intellectually highly stimulating project.

Keywords: Marijan Tkalčić, Croatian philosophical heritage, philosophy of creation, philosophy of history, philosophy of education, dialectical realism, aesthetics, ethics

